

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

КАФЕДРА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

КАФЕДРА ЦИВІЛЬНОГО, НОТАРІАЛЬНОГО ТА ВИКОНАВЧОГО ПРОЦЕСУ

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Навчально-методичний посібник

для підготовки здобувачів вищої освіти освітнього ступеня бакалавра
у Національному університеті «Одеська юридична академія»,
галузь знань 26 «Цивільна безпека» / К «Безпека та оборона»
спеціальність 262 «Правоохоронна діяльність» /
К9 «Правоохоронна діяльність»

Одеса
Фенікс
2025

*Рекомендовано до друку рішенням навчально-методичної ради
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 7 від 24 червня 2025 р.)*

Редактори:

Волкова Наталія Василівна – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу НУ «Одеська юридична академія»; <https://orcid.org/0000-0003-4346-1862>;

Сафончик Оксана Іванівна – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного права НУ «Одеська юридична академія».

Авторський колектив:

Волкова Наталія Василівна – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу НУ «Одеська юридична академія» (теми 9, 10);

Сафончик Оксана Іванівна – докторка юридичних наук, професорка, професорка кафедри цивільного права НУ «Одеська юридична академія» (теми 1, 3, 5); <https://orcid.org/0000-0001-6781-8219>;

Глиняна Катерина Михайлівна – кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри цивільного права НУ «Одеська юридична академія» (тема 2); <https://orcid.org/0000-0002-1778-1021>;

Кривенко Юлія Василівна – кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри цивільного права НУ «Одеська юридична академія» (тема 4); <https://orcid.org/0000-0001-7506-0786>;

Яніцька Інна Анатоліївна – кандидатка юридичних наук, доцентка, доцентка кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу НУ «Одеська юридична академія» (теми 6, 7, 8); <https://orcid.org/0000-0002-4729-9076>.

Редактори:

Діденко Л. В. – докторка юридичних наук, професорка, завідувачка кафедри цивільно-правових дисциплін та статистика Міжнародного гуманітарного університету;

Дришлюк В. І. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Одеського державного університету внутрішніх справ.

Цивільне право та процес : навч.-метод. посіб. [Електронне видання] / Н. В. Волкова, О. І. Сафончик [та ін.] ; за ред.: Н. В. Волкової, О. І. Сафончик ; НУ «Одес. юрид. академія». – Одеса : Фенікс, 2025. – 185 с. Режим доступу:

...

ISBN 978-617-8430-99-3

Посібник містить методичні вказівки та теми курсу цивільного права та процесу, в яких розглядаються питання теми, нормативні правові акти, літературні джерела та завдання.

Навчально-методичний посібник призначений для здобувачів вищої освіти ступеня «бакалавр» на факультеті прокуратури та слідства у Національному університеті «Одеська юридична академія», галузь знань 26 «Цивільна безпека» / К Безпека та оборона, спеціальність 262 «Правоохоронна діяльність» / К9 «Правоохоронна діяльність».

УДК 347

ПЕРЕДМОВА

Навчальний курс «Цивільне право та процес» є однією з фундаментальних дисциплін, які вивчаються у закладах вищої освіти за юридичним напрямом. Програма викладання цивільного права та процесу ґрунтується на основах цивільного та цивільно-процесуального законодавства з урахуванням швидкого і динамічного розвитку та змін, які відбуваються з реформуванням соціально-економічних відносин суспільства. Дисципліна передбачає опанування широким інструментарієм правового положення суб'єктів права, фізичних і юридичних осіб, суб'єктивних прав, строків і термінів у цивільному праві, порядку захисту цивільних прав, права власності та інші інститути.

Мета навчальної дисципліни: є підготовка майбутніх фахівців у галузі цивільного права та процесу, що покликане дати здобувачам вищої освіти знання, які дозволять їм усвідомити зміст суспільних відносин, які регулюють норми цивільного права та процесу, сформувати навички аналітичної роботи з нормативними та інструктивними документами з цивільного права та процесу, за для самостійного вирішення завдань у сфері регулювання правовідносин, пов'язаних з особистими майновими та немайновими правами.

Завдання навчальної дисципліни полягають у розумінні сенсу майнових та немайнових відносин, з'ясування та розкриття понять набуття та припинення права власності; розгляд інституту спадкування, вивченні системи правових норм, концептів, судової практики, що регулюють договірні та недоговірні зобов'язальні відносини фізичних та юридичних осіб; формування у здобувачів вищої освіти системи знань, вмінь, практичних навичок, необхідних для реалізації, охорони та захисту майнових та особистих немайнових прав фізичних та юридичних осіб; формування у здобувачів вищої освіти системи знань, вмінь, практичних навичок використання засобів правового захисту у зобов'язальних правовідносинах.

Формування та розвиток компетентностей	
Посилання на шифр комп-сті	Вивчення навчальної дисципліни передбачає формування та розвиток у здобувачів компетентностей :
ІК	Здатність вирішувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері правоохоронної діяльності або у процесі навчання, що передбачає застосування певних теорій та методів правоохоронної діяльності і характеризується комплексністю та невизначеністю умов.
ЗК1	Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.
ЗК2	Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.
ЗК5	Здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями.
ЗК7	Здатність до адаптації та дії в новій ситуації.
ЗК8	Здатність приймати обґрунтовані рішення.
ЗК10	Здатність реалізувати свої права і обов'язки як члена суспільства, усвідомлювати цінності громадянського (вільного демократичного) суспільства та необхідність його сталого розвитку, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина в Україні.
СК4	Здатність самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати правову інформацію з різних джерел.
СК5	Здатність визначати придатні для юридичного аналізу факти, систематизувати одержані результати, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, формулювати аргументовані висновки та рекомендації.

Зв'язок з програмними результатами навчання	
Шифр програмного РН	Результати навчання цієї навчальної дисципліни деталізують такі програмні результати навчання :
ПРН3.	Розуміти та професійно застосовувати понятійний апарат права та правоохоронної діяльності.
ПРН8.	Здійснювати пошук інформації у доступних джерелах, аналізувати і оцінювати її для повного та всебічного встановлення обставин, необхідних для виконання професійних завдань.

Зв'язок з програмними результатами навчання	
Шифр програмного РН	Результати навчання цієї навчальної дисципліни деталізують такі програмні результати навчання :
ПРН10.	Виокремлювати юридично значущі факти і формувати обґрунтовані правові висновки.
ПРН11.	Знати і розуміти сучасні правові доктрини, цінності та принципи функціонування національної правової системи.
ПРН14.	Здійснювати пошук та аналіз новітньої інформації у сфері правоохоронної діяльності, мати навички саморозвитку та самоосвіти протягом життя, підвищення професійної майстерності, вивчення та використання передового досвіду у сфері правоохоронної діяльності.
Технологія навчання дисципліни	Аудиторне навчання із можливістю застосування електронного навчання і дистанційних освітніх технологій. Методи, які використовуються під час навчання: Лекція, практичне заняття (кейс метод, моделювання процесу, презентація), консультація, самостійна робота, групові дискусії.

Методичні вказівки:

Навчально-методичний посібник – ваш головний помічник у вивченні цивільного права та процесу. Він допоможе вам не лише засвоїти теорію, а й навчитися застосовувати її на практиці. Ось алгоритм успішної підготовки до занять:

теоретична підготовка:

опрацюйте літературу: вивчіть рекомендовані підручники, монографії та статті. Зіставляйте отриману інформацію з конспектом лекцій, аналізуйте різні точки зору та формуйте власну позицію;

вивчіть законодавство: зверніться до зазначених нормативно-правових актів. Особливу увагу приділяйте нормам, що мають неоднозначне тлумачення в теорії та на практиці;

практична робота:

розв'яжіть задачі та кейси: це ключовий етап підготовки, проаналізуйте обставини, аргументи сторін, знайдіть відповідні норми права та сформулюйте обґрунтоване рішення;

зафіксуйте результати: записуйте розв'язки задач у спеціальний зошит. Ваш висновок має бути чітким, структурованим (наприклад,

у формі резолютивної частини судового рішення) та обов'язково містити посилання на конкретні статті законів.

участь у заняттях:

будьте готові до дискусії: на заняттях ми обговорюємо як теоретичні питання, так і практичні кейси; готуйте плани виступів та активно долучайтесь до обговорення, підкріплюючи свої думки посиланнями на закони та судову практику.

В процесі дослідження зазначеної дисципліни використовуються загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання, такі як: загальний діалектичний, формально-логічний, структурно-функціональний, системний, метод моделювання, формально-юридичний, порівняльно-правовий та деякі інші.

ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Назви тем	Кількість годин			
	денна форма			
	усього	у тому числі		
		л	п	с.р.
Тема 1. Поняття та межа дії цивільного права. Цивільні правовідносини		2	2	5
Тема 2. Правочини		2	2	5
Тема 3. Право власності та інші речові права		2	2	5
Тема 4. Зобов'язання		2	2	5
Тема 5. Спадкове право		2	2	5
Тема 6. Поняття та принципи цивільного процесуального права України		2	2	5
Тема 7. Цивільні процесуальні правовідносини та суб'єкти		2	2	5
Тема 8. Учасники судового процесу		2	2	5
Тема 9. Цивільна юрисдикція та її види		2	2	5
Тема 10. Судове доказування та докази у цивільному процесі		2	2	5
Усього годин		20	20	50

Навчальне навантаження здобувача вищої освіти	
Види навантаження	Кількість годин
Усього годин аудиторної роботи, у т.ч.:	40
● лекційні заняття, год.	20
● практичні заняття, год.	20
Усього годин самостійної роботи, у т.ч.:	50
● індивідуальне навчальні, науково-дослідне завдання, год.	26
● підготовка до практичних занять та контрольних заходів, год.	24
Екзамен	+

Індивідуальні завдання		
№ з/п	Опис змісту індивідуального завдання	год. (денна ф/н)
1.	Підготовка реферату (довіді) або презентації в межах питань, що розглядаються на лекційних та практичних заняттях. Реферат повинен являти собою результати поглибленого дослідження окремих питань курсу та бути підкріпленим значною науково-літературною базою та прикладами з практики. Довідь являє собою інформаційне повідомлення.	26

Шкала оцінювання		
Оцінка	Бали	Опис
A	90-100	Відмінно
B	82-89	Добре
C	75-81	Добре
D	67-74	Задовільно
E	60-66	Задовільно (достатньо)
Fx	35-59	Незадовільно з можливістю повторного складання
F	1-34	Незадовільно з обов'язковим повторним курсом

Поточний контроль знань здобувачів освіти оцінюється за шкалою («2», «3», «4», «5»), з обов'язковим переведенням при підсумковому контролі оцінок в бали за допомогою шкали до національної шкали та шкали ECTS.

Для отримання підсумкової оцінки здобувачу освіти необхідно мати не менше 1/2 оцінок від загальної кількості практичних/лабораторних занять та поточних контрольних заходів (реферату, контрольної роботи, завдань до самостійної роботи тощо).

Для переведу підсумкової оцінки у 100 бальну шкалу оцінювання знань середньоарифметична підсумкова оцінка множиться на коефіцієнт 20.

Якщо протягом вивчення навчальної дисципліни здобувач освіти, який складає екзамен, набрав не менше ніж $\frac{1}{2}$ від загальної кількості оцінок суму балів 90 та більше за шкалою оцінювання ECTS, то він має право отримати оцінку за набраними балами A/Відмінно без складання підсумкового контролю.

Здобувач освіти, який складає залік та набрав суму балів 60 та більше за шкалою оцінювання ECTS, отримує оцінку за набраними балами без складання підсумкового контролю. Якщо здобувач освіти бажає покращити оцінку, отриману як середньоарифметичну результатів поточного контролю, то він може скласти залік.

Здобувач освіти, який набрав менше ніж $\frac{1}{2}$ від загальної кількості оцінок на практичних/лабораторних заняттях та поточних контрольних заходах та/або менше ніж 60 балів (для залікової дисципліни) та менше ніж 90 балів (для екзаменаційної дисципліни) складає залік/екзамен відповідно в обов'язковому порядку.

ПЛАН ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Поняття та межа дії цивільного права.

Цивільні правовідносини

1. Цивільне право як галузь права. Предмет, метод та функції цивільного права.
2. Цивільне право як система законодавства.
3. Поняття та види цивільних правовідносин. Структура цивільних правовідносин.
4. Підстави виникнення, припинення і трансформацій цивільних правовідносин.
5. Фізичні особи як суб'єкти цивільного права.
6. Юридичні особи як суб'єкти цивільного права.
7. Об'єкти цивільних правовідносин.

1. Цивільне право як галузь права. Предмет, метод та функції цивільного права.

Цивільне право – це сукупність концепції, ідей (принципів) та правових норм, що встановлюють на засадах диспозитивності, юридичної рівності та ініціативи сторін, підстави придбання та порядок реалізації й захисту прав та обов'язків фізичними та юридичними особами, а також соціальними утвореннями, що виступають, як суб'єкти немайнових та майнових (цивільних) відносин, з метою задоволення матеріальних і духовних потреб приватних осіб та захисту їх інтересів [85; С. 15].

Функції цивільного права визначаються специфікою предмета і методу цивільного права, а також завдань (цілей), які стоять перед ним. До числа основних функцій цивільного права традиційно відносять: регулятивну, охоронну і виховну функції.

Але варто розмежовувати загальноправові на рівні цивільного права та специфічні цивілістичні функції.

Загально-правовими функціями, що проявляються на цивілістичному рівні, є:

1. Інформаційно-орієнтаційна функція виконує завдання ознайомлення суб'єктів цивільних відносин із концепцією прав людини

(приватної особи), засадами визначення становища приватної особи, загальними тенденціями правового регулювання у цій галузі тощо. Таким чином відбувається орієнтація суб'єктів цивільного права на певний тип поведінки, усвідомлення ними своїх прав та обов'язків;

2. Виховна (попереджувально-виховна, превентивна) функція полягає у вихованні поваги до права взагалі, цивільних прав інших осіб, правопорядку тощо;

3. Регулятивна функція полягає у позитивному регулюванні цивільних відносин, наданні прав та обов'язків учасникам цих відносин, встановленні правил поведінки суб'єктів цивільного права;

4. Захисна функція виконує завдання захисту цивільних прав та інтересів від порушень. Досягається ця мета шляхом передбачення правових засобів належного виконання цивільних прав та обов'язків, встановлення відповідальності за цивільні правопорушення тощо.

Специфічні цивілістичні функції у галузі цивільних відносин:

1. Уповноважувальна функція полягає в тому, що цивільне право створює нормативну базу передумови для саморегулювання у сфері приватного права, визначає засади внутрішнього регулювання за допомогою угоди сторін цивільних відносин. Тільки у цій галузі учасники відносин можуть самі визначати для себе правила поведінки, створювати фактично нормативні акти локальної дії тощо.

2. Компенсаційна функція забезпечує можливість відновлення порушеного цивільного права та інтересу на еквівалентній основі. Така функція властива лише цивільному праву, оскільки в інших галузях мета відновлення порушеного права на еквівалентній основі, як правило, не ставиться.

Цивільне право є проявом приватного права на рівні національних правових систем, виступаючи тут як галузь національного права.

Концепція цивільного права України формується на основі європейських уявлень про приватне право, що ґрунтується на рецепції римського приватного права, яке є першоджерелом більшості західних кодифікацій, з коригуванням відповідно до національних уявлень про окремі інститути.

Стаття 1 ЦК України 2003 р. відносить до предмету цивільно-правового регулювання майнові та особисті немайнові відносини. При цьому предметом цивільно-правового регулювання є лише ті з майнових відносин, що засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників [27].

Для немайнових відносин характерним є те, що вони не мають безпосереднього економічного змісту. Їх предметом є: ім'я, честь, гідність, ділова репутація, особисте життя, авторство на твори літератури, науки та мистецтва, свобода пересування та інші блага, невід'ємні від особистості. Деякі з особистих немайнових прав можуть належати також юридичним особам: право на честь, гідність, ділову репутацію, фірмове найменування, виробничу марку, товарний знак тощо.

Як особисті немайнові, так і майнові відносини є відносинами цивільними.

Цивільні відносини, котрі є предметом цивільного права характеризуються такими ознаками:

1) Суб'єктами. Учасники цивільних правовідносин стосовно один до одного виступають як юридично рівні суб'єкти, відокремлені одне від одного у організаційно-правовому і майновому сенсі. До майнових відносин, що засновані на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони другій стороні, цивільне законодавство застосовується лише у випадках, коли це прямо передбачене законом. Такі відносини не є цивільними, оскільки регулюються за допомогою імперативного методу, котрий не властивий цивільному праву.

2) Характером зв'язку між суб'єктами. Цивільні правовідносини це правовий зв'язок, що виникає з приводу нематеріальних і матеріальних благ, що належать приватній особі.

3) Змістом. Учасники цього виду відносин виступають як носії цивільних прав і обов'язків.

4) Характером захисту суб'єктивних прав і спонукання до виконання суб'єктивних обов'язків. Це відбувається за допомогою специфічних заходів впливу і, як правило, у судовому порядку.

5) Особливістю підстав виникнення, зміни і припинення цивільних правовідносин. Зокрема, такими підставами є не лише обставини, передбачені законом чи іншими актами, але також дії суб'єктів, які, хоча і не передбачені цивільним законодавством, але внаслідок його загальних засад і значення породжують відповідні відносини.

Метод цивільно-правового регулювання – це сукупність специфічних засобів впливу на учасників цивільних відносин, що характеризуються, передусім, юридичною рівністю сторін, а також наданням останнім можливості врегулювання цих відносин на засадах

їхнього вільного розсуду за винятками, встановленими цивільним законом.

Загалом у правознавців практично не викликає сумнівів доцільність розрізнення імперативного та диспозитивного методів правового регулювання, як найпростіших і разом з тим головних прийомів юридичного впливу, котрі визначають головне у правовому статусі суб'єктів, у їх висхідних юридичних позиціях.

Імперативний метод (метод субординації) характеризується тим, що регулювання згори вниз здійснюється на владно-імперативних засадах.

Диспозитивний метод (метод координації) характерний для регулювання на засадах ініціативності та вільного розсуду учасників відповідних відносин: на процес такого регулювання впливає активність учасників суспільних відносин, що регулюються за його допомогою.

Оскільки для методу цивільно-правового регулювання у більшості випадків властивою є відсутність категоричних приписів діяти учасникам цивільних відносин певним чином (виняток складають цивільні охоронні правовідносини – зобов'язання відшкодувати шкоду, повернути безпідставно отримане майно, а також деякі вимоги стосовно оформлення правочинів тощо), тобто, останнім надається можливість обрання типу поведінки і самостійного врегулювання своїх відносин, цей метод отримав назву диспозитивного на відміну від методу імперативного – властивого праву адміністративному (публічному праву взагалі).

Цивільно-правовий метод включає в себе як диспозитивний (правонадільючий) елемент, так і елемент імперативний.

Характерними рисами диспозитивного уповноважуючого (правонадільючого) елементу цивільно-правового методу правового регулювання є:

- 1) юридична рівність сторін (незалежно від того, хто виступає учасником цивільних відносин – фізична особа, юридична особа, держава тощо, сторони цих відносин формально, тобто юридично, рівні);

- 2) ініціатива сторін при встановленні правовідносин (учасники цивільних відносин самі, за загальним правилом, вирішують, чи вступати їм у ці відносини, чи укласти договір тощо, хоча у деяких випадках цивільні правовідносини можуть виникати і внаслідок безпосереднього припису закону або адміністративного акту);

3) можливість вибору учасниками цивільних відносин варіанту поведінки, що не суперечить засадам цивільного законодавства і моральності суспільства.

Разом із тим, у цивільно-правовому методі правового регулювання присутній також імперативний елемент.

Зокрема, у зобов'язаннях, що виникають внаслідок заподіяння шкоди імперативним є припис про відшкодування цієї шкоди, підстави, умови та порядок її відшкодування. І хоча потерпілий (кредитор) у більшості випадків може звільнити боржника від відшкодування, але загальна спрямованість норм про відшкодування шкоди (глава 82 ЦК України) має саме імперативний характер.

Разом із тим, від використання імперативного методу правового регулювання відносини що виникають у зв'язку із заподіянням шкоди, із цивільних не перетворюються на адміністративні.

Характерними рисами імперативного елементу цивільно-правового методу правового регулювання є:

- 1) юридична рівність сторін;
- 2) виникнення правовідносин незалежно від бажання учасників цивільних відносин внаслідок безпосереднього припису закону;
- 3) можливість вибору учасниками цивільних відносин варіанту поведінки, лише у межах точно визначених актами цивільного законодавства.

Таким чином, метод цивільно-правового регулювання охоплює як уповноважуючі диспозитивні (у регулятивних цивільних відносинах), так і імперативні засоби впливу на учасників цивільних відносин, маючи, однак, при цьому підґрунтям засади юридичної рівності сторін, справедливості, добросовісності і розумності.

Характерні риси цивільно-правового методу правового регулювання відображаються у принципах цивільного права (у ст. 3 ЦК України вони іменуються «засадами цивільного законодавства»).

2. Цивільне право як система законодавства.

Джерела цивільного права – це форма вираження цивільно-правових норм, що мають загальнообов'язковий характер. У цивільно-правовій системі України основним джерелом цивільного права є нормативно-правовий акт, а в окремих випадках – також звичай та договір.

Система джерел цивільного права зумовлена конструкцією ст. 4 ЦК України де вказано, що основу цивільного законодавства України становить Конституція України, а основним актом цивільного законодавства України є ЦК України. Це відображає загальну систематику й ієрархію законодавства України, в тому числі і цивільного. Звідси актами цивільного законодавства є також інші закони України, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК України.

Цивільні відносини у встановлених Конституцією України випадках можуть регулюватися актами Президента України. Актами цивільного законодавства є також постанови КМУ. Якщо постанова КМУ суперечить положенням ЦК України або іншому закону, застосовуються відповідно положення ЦК України або іншого закону.

Інші органи державної влади України можуть видавати нормативно-правові акти, що регулюють цивільні відносини, лише у випадках і в межах, встановлених законом.

Важливо те, що цивільні відносини регулюються однаково на всій території України. Це забезпечує єдність джерел цивільного права на всій території України, а зважаючи на такі підходи в інших країнах то і сталість цих підходів у більшості країн світу (єдиний простір цивілістичних підходів до регулювання цивільних відносин). Це надає орієнтирів при вступі у цивільні правовідносини на території інших країн.

Цивільне законодавство – це система правових форм, у яких виражаються норми, що регулюють цивільні відносини [85; С. 18].

Особливість цивільного законодавства полягає в наявності значної кількості диспозитивних правил, які діють лише в тому випадку, якщо самі учасники регульованих відносин не передбачають інший варіант своєї поведінки. Однак цивільне законодавство містить багато загальнообов'язкових, імперативних норм, які не допускають жодних відступів від змісту, особливо при визначенні статусу суб'єктів і режиму речових та виключних прав. У разі сумніву в юридичній природі конкретної цивільно-правової норми слід виходити з її імперативного характеру, оскільки диспозитивність повинна бути прямо, недвозначно виражена в ній.

Цивільне законодавство має значний обсяг і різноманітність, що викликано складністю і широтою предмета цивільно-правового регулювання. Спрощення ознайомлення з чинним цивільним правом і встановлення взаємозв'язків між різними нормативними актами

проводяться шляхом систематизації та упорядкування цивільного законодавства.

ЦК України розрізняє: основу цивільного законодавства України (Конституція України) і акти власне цивільного законодавства, як такого.

Конституція України не є актом цивільного законодавства у прямому значенні, оскільки є основою усього законодавства України і містить норми різного характеру, визначаючи основи не лише цивільного, але й адміністративного, кримінального, процесуального тощо законодавства. Разом із тим, окремі її положення є нормами цивільного права, які прямо регулюють цивільні відносини і можуть безпосередньо застосовуватися судами для захисту цивільних прав та інтересів, як передбачених, так і непередбачених у ЦК України.

Відповідно до ст. 8 Конституції України усі інші закони України, акти Президента України, акти Кабінету Міністрів та інших органів виконавчої влади мають прийматися на основі Конституції і відповідати її положенням.

Акти власне цивільного законодавства (цивільного законодавства як такого), у свою чергу, поділяються на:

- 1) головний акт – ЦК України;
- 2) інші закони України, які видаються відповідно до Конституції та ЦК України;
- 3) акти Президента України, які він видає на основі та на виконання Конституції і законів України;
- 4) постанови Кабінету Міністрів, що мають загально-нормативний характер і регулюють цивільні відносини.

Значення такого поділу полягає в тому, що інші акти законодавства не можуть суперечити ЦК України, а при змінах і доповненнях мають узгоджуватися з ним.

Найбільш важливим засадничим законом у сфері цивільно-правового регулювання є ЦК України – основний акт цивільного законодавства України. З тієї обставини, що ЦК України є основним актом цивільного законодавства України, слідує правило, згідно якому у разі подання суб'єктом права законодавчої ініціативи до Верховної Ради України проекту закону, який регулює цивільні відносини інакше, ніж ЦК України, він зобов'язаний одночасно подати проект закону про внесення змін до ЦК України. Поданий законопроект роз-

глядається Верховною Радою України одночасно з відповідним проектом закону про внесення змін до ЦК України.

ЦК України було прийнято 16 січня 2003 року і він вступив у силу з 1 січня 2004 року. За структурою ЦК України містить 1308 статей в 90 главах, зібраних у 6 книг [27]:

- 1 книга – Загальні положення;
- 2 книга – Особисті немайнові права фізичних осіб;
- 3 книга – Право власності та інші речові права;
- 4 книга – Право інтелектуальної власності;
- 5 книга – Зобов'язальне право;
- 6 книга – Спадкове право.

3. Поняття та види цивільних правовідносин. Структура цивільних правовідносин.

Цивільні правовідносини можуть бути визначені як цивільні відносини, врегульовані або визнані нормами цивільного права.

Разом із тим, можливе і більш точне визначення, яке може виглядати таким чином: цивільні правовідносини – це правовий зв'язок, що ґрунтується на нормах цивільного права, між юридично рівними учасниками цивільних відносин.

Головними ознаками цивільного правовідношення є [85; С. 23]:

1) суб'єктний склад. Учасники цивільних правовідносин виступають як юридично рівні суб'єкти, що в організаційно-правовому і майновому сенсі відокремлені одне від одного;

2) об'єкт. Цивільні правовідносини – це правовий зв'язок, що виникає з приводу нематеріальних і матеріальних благ, які являють інтерес для окремої (приватної) особи;

3) можливість вибору варіанту поведінки його учасниками. Такі відносини сторін складаються на засадах ініціативи учасників, їх вільного розсуду, що ґрунтується на уповноважувальному характері норм цивільного законодавства. Це знаходить відображення у тому, що головною підставою виникнення правового зв'язку між суб'єктами цивільних відносин є їхній договір, котрий, до того ж, може виступати як норма цивільного законодавства;

4) характер прав і обов'язків його учасників, котрі у даному випадку виступають як носії цивільних прав і обов'язків;

5) способи захисту суб'єктивних прав і спонукання до виконання суб'єктивних обов'язків. Захист здійснюється за допомогою специфічних заходів впливу і у спеціальному (як правило, позовному) порядку.

б) підстави виникнення, припинення і трансформацій цивільних правовідносин, які ґрунтовно відрізняються від юридичних фактів в інших галузях права за видами, змістом і характером правових наслідків. Зокрема, цивільні права і обов'язки виникають (припиняються, змінюються тощо) не лише з підстав, передбачених актами цивільного законодавства, але також внаслідок дій суб'єктів цивільних відносин, котрі на підґрунті загальних засад цивільного права (законодавства) породжують відповідні цивільні права і обов'язки.

Елементи цивільних правовідносин

Цивільне правове відношення являє собою складну правову категорію, що складається з трьох обов'язкових елементів:

- 1) суб'єктів,
- 2) об'єкта,
- 3) змісту.

Суб'єктами цивільних правовідносин є суб'єкти цивільних відносин, які відповідно до норм цивільного права мають або можуть мати цивільні права та обов'язки.

Згідно зі ст. 2 ЦК України учасниками цивільних правовідносин можуть бути:

1) фізичні особи – ті, що є громадянами України, іноземці і особи без громадянства, які користуються однаковими з громадянами України майновими і особистими немайновими правами за винятками, встановленими у законі;

2) юридичні особи – вітчизняні, іноземні, спільні, вітчизняні з іноземними інвестиціями тощо;

3) суб'єкти публічного права – держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та ін. соціально-публічні утворення.

Необхідною умовою участі особи у цивільних правовідносинах є наявність у неї цивільної правосуб'єктності, котру визначають як соціально-правову можливість (здатність) суб'єкта бути учасником цивільних правовідносин. Правосуб'єктність є природним правом фізичної особи. Тому з точки зору приватного (цивільного) права, вона є правовою можливістю. Але, з іншого боку, вона не може бути

реалізована поза суспільством (соціумом) і тому визнається соціальною можливістю.

Об'єктами цивільних правовідносин є те, з приводу чого ці відносини виникають. Тобто, це ті матеріальні та нематеріальні блага – явища та предмети оточуючого світу, що мають здатність задовольняти інтереси учасників цивільних правовідносин, і які являють інтерес для суб'єктів цивільного права, котрі вступають заради цих благ у певні цивільні відносини.

Об'єктами цивільних правовідносин можуть бути речі, дії (у тому числі, послуги), результати дій, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, особисті немайнові блага тощо.

Речі, у тому числі гроші і цінні папери, а також майнові права в сукупності називають інакше майном. Продукти творчої діяльності в сукупності з особистими немайновими правами іноді іменують також «ідеальними благами».

Зміст цивільних правовідносин може бути охарактеризований з двох позицій – соціальної і юридичної.

Соціальним змістом цивільного правовідношення є те суспільне відношення, юридичною формою якого є даний правовий зв'язок. З цих позицій змістом цивільного правовідношення можна вважати відповідне цивільне відношення, котре існує між приватними особами і урегульоване нормами цивільного права (законодавства).

Юридичний зміст цивільного правовідношення – це права і обов'язки його суб'єктів (учасників). Оскільки ці права і обов'язки належать суб'єктам конкретних цивільних правовідносин, то нерідко їх іменують «суб'єктивними цивільними правами і обов'язками».

З врахуванням викладеного цивільне (суб'єктивне) право визначається як міра можливої поведінки управомоченого суб'єкта, що забезпечується юридичними обов'язками інших учасників цивільних відносин, і слугує для задоволення його інтересів.

До суб'єктивного права, як правило, входить три правоможності:

- 1) право вимагати від іншої особи виконання обов'язку, тобто право на «чужі» дії;
- 2) право на «свої» позитивні дії, тобто, можливість власної юридично значущої активної поведінки, в тому числі користування певними соціальними благами;
- 3) право вимагати захисту – можливість привести в дію апарат примусу щодо зобов'язаної особи.

Цивільний обов'язок – це адресована зобов'язаному суб'єкту певної поведінки, що відповідає умовам договору, закону або іншій нормі цивільного права. Він може бути також визначений як міра належної поведінки зобов'язаного суб'єкта.

Класифікація цивільних правовідносин можлива за різними підставами.

1) У залежності від економічного змісту, цивільні правовідносини поділяються на майнові і немайнові.

Майнові правовідносини мають економічний зміст. Їх об'єктом є майно (матеріальні блага). У свою чергу, вони поділяються на правовідносини, що опосередковують статику суспільних зв'язків (наприклад, правовідносини власності), і правовідносини, що опосередковують динаміку суспільних зв'язків (наприклад, зобов'язальні правовідносини).

Немайнові правовідносини не мають безпосереднього економічного змісту. Вони можуть бути поділені на такі, що пов'язані з майновими правами (право авторства) і такі, що з майновими правами не пов'язані (особисті немайнові права – право на життя, здоров'я, честь тощо).

2) За юридичним змістом цивільні правовідносини поділяються на абсолютні та відносні.

У абсолютних правовідносинах носієві абсолютного права протистоїть невизначена кількість зобов'язаних суб'єктів. Прикладом можуть бути правовідносини власності, де праву власника відповідає обов'язок усіх і кожного не перешкоджати йому в здійсненні його повноважень.

У відносних правовідносинах управоможеному суб'єкту протистоїть одна або кілька конкретно визначених зобов'язаних осіб. Наприклад, у договорі позики уповноваженим суб'єктом є позикодавець, який може вимагати повернення боргу від того, хто отримав позику.

3) За характером здійснення права цивільні правовідносини поділяються на речові та зобов'язальні.

Речові правовідносини – це правовідносини, в яких уповноважений суб'єкт може здійснювати свої суб'єктивні права самотійно, без сприяння інших учасників цивільних відносин. Прикладом можуть бути ті ж таки правовідносини власності, сервітутні правовідносини тощо.

Зобов'язальні правовідносини – це правовідносини, в яких уповноважений суб'єкт для здійснення своїх цивільних прав потребує сприяння боржника. Так, покупець не може отримати річ, яку він купив, без сприяння продавця, а право продавця на отримання вартості проданої речі, в свою чергу, не може бути реалізоване без виконання відповідного обов'язку покупцем.

4) У залежності від спрямованості і цілей встановлення цивільні правовідносини поділяються на регулятивні та охоронні.

Регулятивні правовідносини призначені опосередковувати (регулювати) зв'язки нормального цивільного (торгового) обігу. Вони є типовими для цивільного права. Частіше за все вони встановлюються за допомогою договору. Саме в них виявляється уповноважувальний характер цивільно-правового регулювання. Прикладом може бути будь-яке договірне зобов'язання.

Охоронні правовідносини виникають у випадку необхідності захисту інтересів учасників цивільного обігу цивілістичними засобами. Підставою їх виникнення є цивільне правопорушення. Права і обов'язки учасників таких правовідносин визначаються не лише на диспозитивних засадах, але й з використанням імперативного методу. Типовим прикладом є зобов'язання, що виникають внаслідок завдання шкоди (глава 82 ЦК України).

5) З урахуванням структури змісту правовідносини можуть бути поділені на прості та складні.

Прості правовідносини мають своїм змістом одне право і один обов'язок, або по одному праву і одному обов'язку у кожного із його суб'єктів.

Складні правовідносини характеризуються наявністю кількох прав і обов'язків. Наприклад, у деяких випадках, як доповнення до основного зобов'язального правового відношення, виникають акцесорні зобов'язання (правовідносини), що нерозривно з ними пов'язані, тощо.

Класифікація цивільних правовідносин можлива також за іншими підставами (наприклад, врахування строку).

4. Підстави виникнення, припинення і трансформацій цивільних правовідносин.

Акти цивільного законодавства України не містять якоїсь чіткої класифікації юридичних фактів за тими чи іншими ознаками. Не вказані в них і критерії для таких класифікацій.

Натомість частина. 2 ст. 11 ЦК України містить достатньо традиційний приблизний перелік юридичних фактів [85; С. 27].

Відповідно до цієї норми підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є:

- 1) договори та інші правочини;
- 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі;
- 4) інші юридичні факти.

При цьому поняття «інші юридичні факти» охоплює такі різні категорії як правомірні дії (оголошення конкурсу, рятування, ведення чужих справ тощо), неправомірні дії (безпідставне збагачення, створення небезпеки тощо). Тому слід мати на увазі, що перелік підстав виникнення цивільних прав і обов'язків є лише орієнтовним і доповнюється конкретними нормами ЦК України (глави про згадані вище випадки рятування, ведення справ іншої особи, безпідставне збагачення тощо). Крім того, підставами виникнення цивільних прав і обов'язків можуть бути юридичні факти, котрі взагалі не згадані у ЦК України.

Разом із тим, у теорії цивільного права класифікації юридичних фактів можливі за різними підставами. З них найбільший цікавими з теоретичної і практичної точок зору є наступні:

1. У залежності від характеру наслідків, вони можуть бути поділені на:

- 1) такі, що встановлюють право. З їх існуванням пов'язане виникнення правовідносин;
- 2) такі, що змінюють право. Наявність цих фактів тягне зміну правовідносин, що вже існують;
- 3) такі, що припиняють або призупиняють право. Це такі обставини, наявність яких тягне припинення або призупинення правовідносин, що вже існують.

4) такі, що перешкоджають виникненню або трансформації права. Це обставини, наявність яких зумовлює правову неможливість виникнення, зміни, припинення тощо правовідносин. Наприклад, недієздатність фізичної особи є перешкодою для виникнення у неї цивільних прав і обов'язків внаслідок її власних дій.

5) такі, що поновлюють право. До них належать обставини, наявність яких тягне поновлення цивільних прав, що існували раніше. Наприклад, у разі появи особи, оголошеної небіжчиком, суд скасовує відповідне рішення, і фізична особа може зажадати від інших осіб повернення майна, що належить їй (ст. 48 ЦК України).

2. У залежності від наявності та характеру вольового елемента (саме ця класифікація є найбільш популярною у цивілістиці) розрізняють, передусім, дві великі групи юридичних фактів:

1) дії – обставини, що залежать від волі людини;

2) події – обставини, які виникають та існують незалежно від волі людини і не підконтрольні їй. Вони мають юридичне значення у випадках, коли вказані у актах цивільного законодавства або договорі як такі, що породжують цивільно-правові наслідки. До подій належать, наприклад, явища природного (повінь, землетрус, буревій тощо) або соціального (війна, страйк тощо) характеру.

У свою чергу, дії поділяються на:

1) правомірні – такі, що не суперечать нормам права, дозволені, або прямо не заборонені нормами права;

2) неправомірні (правопорушення, делікти). Зокрема, деліктами є завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі. Такі дії тягнуть виникнення зобов'язань внаслідок заподіяння шкоди, змістом яких право потерпілого (кредитора) на відшкодування завданої йому шкоди і обов'язок особи, яка завдала шкоду, відшкодувати її. (глава 82 ЦК України).

Неправомірні дії (правопорушення, делікти), як юридичний факт цивільного права, характерні тим, що можуть бути тільки такими, що створюють правовідносини, у деяких випадках – такими, що змінюють їх, або такими, що перешкоджають виникненню правовідносин, але ніколи не бувають такими, що припиняють правовідносини, або такими, що поновлюють права і обов'язки.

Правомірні дії поділяють на: 1) юридичні акти, 2) юридичні вчинки.

1) Юридичні акти – характеризуються вчиненням дій, спеціально спрямованих на встановлення, зміну, припинення тощо цивільних прав і обов’язків.

У залежності від характеристики суб’єктів, що вчиняють дії, юридичні акти можуть бути поділені на:

а) акти суб’єктів приватного права (правочини). Правочин (різновидом якого є договори) – основний вид правомірних дій суб’єктів приватного права. Правочин – це волевиявлення особи, безпосередньо спрямоване на виникнення, припинення, поновлення, трансформацію тощо цивільних прав і обов’язків;

б) акти суб’єктів публічного права (акти цивільного законодавства, адміністративні акти, судові акти – рішення, постанови, ухвали тощо).

Актами цивільного законодавства є нормативні акти, зазначені у ст. 4 ЦК України. Прикладом такого юридичного факту можуть бути положення ст. 1220 ЦК України, якими передбачено, що смерть спадкодавця породжує спадкові правовідносини.

Специфічним видом правомірних дій, що породжують цивільні права і обов’язки є адміністративні акти (акти управління), які видаються або приймаються органами влади або місцевого самоврядування, котрі тут діють як суб’єкти публічного, а не приватного права. Акт управління породжує адміністративні правовідносини між органом, що видав акт, і особами, яким цей акт адресований. Цивільні правовідносини, засновані на цьому акті, складаються між особами, котрим цей акт адресований. Так, розпорядження відповідного державного органу про передачу державного майна іншій організації, породжує цивільні правовідносини між організаціями. Наприклад, рішення про реорганізацію державного органу викликають цивільно-правові наслідки (передачу, розділ майна органу, що ліквідується) на основі адміністративного акту без договору.

У випадках, встановлених актами цивільного законодавства, цивільні права та обов’язки можуть виникати з рішення суду. Прикладом такого юридичного факту може бути рішення суду про визнання особи безвісно відсутньою (ст. 43 ЦК України), оголошення її померлою (ст. 46 ЦК України) тощо.

2) Юридичні вчинки – це дії, що спеціально не спрямовані на встановлення юридичних наслідків, але породжують їх внаслідок припису закону.

Юридичні вчинки можуть бути диференційовані у залежності від «питомої ваги» в них вольового елемента. З урахуванням цієї обставини їх поділяють на:

а) вчинки вольові (цілеспрямовані), які відображають волю того, хто їх вчинив, хоча й не обов'язково спрямовану на встановлення, зміну тощо правовідносин;

б) невольові вчинки, у яких наявність волі того, хто їх вчинив, взагалі не має значення.

Наприклад, вольовими юридичними вчинками, які породжують цивільно-правові наслідки незалежно від наміру особи створити своїми діями цивільні права і обов'язки, є створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності. При цьому відкриття, винаходи, промислові зразки тощо набувають значення підстави виникнення цивільних прав і обов'язків за умови їх належного оформлення у відповідних органах. Створення творів науки, літератури, мистецтва, породжує цивільні правовідносини вже внаслідок їхнього існування і надання доступної для сприйняття форми. У вчиненні додаткових дій по оформленню вказаних творів з метою надання їм правового значення (легітимації) тут потреби немає.

5. Фізичні особи як суб'єкти цивільного права.

Поняття фізичної особи (людини) є одним з основних в теорії права, і законодавець прагне закріпити його основні ознаки нормативним чином.

Фізична особа як учасник цивільних правовідносин має ряд юридичних і природних ознак і властивостей, які певним чином індивідуалізують його і впливають на його правове становище – його правовий статус. До таких ознак і властивостей слід віднести: ім'я, громадянство, вік, сімейний стан, стать.

Згідно ЦК України фізична особа – це людина, яка виступає як учасник цивільних відносин (ст. 24). Цією нормою утверджується положення про те, що фізична особа є головним учасником цивільних відносин серед тих, які визначені у ст. 2 ЦК України. По-друге, самим існуванням ст. 24 ЦК України підкреслюється природний характер поняття «людина» ті її здатності приймати участь у цивільних правовідносинах, на відміну від таких суто юридичних

утворень, як юридичні особи та держава. По-третє, з цієї норми, яка знаходить своє продовження у ст. 25 ЦК України, випливає, що будь-яка людина може бути учасником цивільних відносин незалежно від раси, національності, місця проживання, статі, освіти, політичних переконань та інших ознак [84; С. 38].

Звідси можна зробити висновок, що поняття «фізична особа» і «людина» взаємозалежні, але не тотожні. Фізична особа – це завжди і тільки людина. Разом з тим, людина може бути, а може й не бути учасником цивільних відносин. Крім того, людина може розглядатися як суб'єкт права, а може бути предметом наукового дослідження або розглядатися як об'єкт впливу в іншій системі суспільних зв'язків. Таким чином, поняття фізичної особи в цивілістиці може не співпадати з поняттям людини, як істоти біологічної: іноді ці поняття тотожні, а іноді – поняття фізичної особи вужче поняття «людина». В ЦК України цією категорією охоплюються громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства.

Цивільна правоздатність – це здатність мати права й обов'язки, яка визнається за всіма фізичними особами. Вона виникає з моменту народження людини і припиняється з її смертю.

Існування правоздатності означає наявність певного правового зв'язку між державою і особою. Необхідно звернути увагу на відмінність правоздатності від суб'єктивного права. Правоздатність – загальна передумова, на підставі якої в особи, за наявності певних юридичних фактів, виникає конкретне суб'єктивне право. Вона є можливістю мати зазначені в законі права й обов'язки, тоді як суб'єктивне право – вже існуюче конкретне право, що належить визначеній особі. Правоздатність є завжди у особи, а конкретного суб'єктивного права може і не бути. Правоздатність не може бути передана іншій особі, а більшість суб'єктивних прав можуть бути відчужені.

Риси правоздатності:

- 1) вона визнається в однаковій мірі за всіма громадянами України;
- 2) вона реальна і гарантована, а це означає, що:
 - а) жоден громадянин не може бути позбавлений цивільної правоздатності;
 - б) обмеження цивільної правоздатності можливе лише у випадках і порядку, передбачених законом;
 - в) громадянин не може розпоряджатися своєю правоздатністю.

Змістом цивільної правоздатності є сукупність юридичних можливостей придбання конкретних особистих прав і обов'язків, які особа може мати відповідно до законодавства (Конституція України ст. 28, 29, 33, 31, 36, 39, 54). Зміст цивільної правоздатності не є обмеженим (ст. 28 Конституції: особа може займатися підприємницькою діяльністю, яка не заборонена законом).

Дієздатність фізичної особи – це її здатність своїми власними діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ст. 30 ЦК України).

Елементами змісту дієздатності фізичної особи є:

- 1) правочиноздатність;
- 2) деліктоздатність;
- 3) тестаментоздатність;
- 4) трансдієздатність;
- 5) бізнесдієздатність;
- 6) шлюбодієздатність;
- 7) корпородієздатність.

На відміну від правоздатності, дієздатність зв'язана зі здійсненням громадянином вольових дій, що припускає досягнення певного рівня психічної зрілості. Критеріями є вік, та стан психічного здоров'я. За цими критеріями у цивільному законодавстві розрізняється повна, часткова та неповна дієздатність.

Повна дієздатність визнається за повнолітніми фізичними особами, тобто тими, хто досяг вісімнадцяти років (ст. 34 ЦК України). Вказаний віковий ценз може бути зниженим у двох випадках: а) реєстрація шлюбу особою, що не досягла 18 років (ч. 1 ст. 34 ЦК України – після реєстрації шлюбу неповнолітні фізичні особи набувають дієздатності у повному обсязі); б) надання повної цивільної дієздатності за рішенням органу опіки та піклування неповнолітній особі (ст. 35 ЦК України) – емансипація: щодо фізичної особи, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором; щодо фізичної особи, яка досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю; щодо неповнолітньої фізичної особи, яка записана матір'ю або батьком дитини.

Часткову цивільну дієздатність мають фізичні особи, які не досягли чотирнадцяти років (ст. 31 ЦК України іменує їх також «ма-

лолітніми особами»). Їхня дієздатністю обмежується можливостями самостійно вчиняти дрібні побутові правочини (тобто, правочини, що задовольняють побутові потреби особи, відповідають рівню її фізичного, духовного чи соціального розвитку та стосуються предмета, який має невисоку вартість), а також здійснювати особисті немайнові права на результати інтелектуальної, творчої діяльності, що охороняються законом. Всі інші правочини, вчинені малолітніми до досягнення ними 14 років, нікчемні і не породжують для них правових наслідків. Малолітня особа не несе цивільно-правової відповідальності за завдану нею шкоду. Відповідальність за дії малолітніх покладається на їхніх батьків, усиновлювачів, опікунів, винних у нездійсненні належного нагляду за діями малолітнього чи неналежному вихованні дітей. Батьки, усиновлювачі, опікуни малолітніх можуть бути звільнені від відповідальності, якщо доведуть, що зобов'язання була порушене чи шкода заподіяна не з їхньої вини (ст.ст. 33, 1197 ЦК України).

Неповну цивільну дієздатність мають неповнолітні особи, тобто особи у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років (ст. 32 ЦК України). Крім правочинів, передбачених ст. 31 ЦК України, вони можуть самостійно вчиняти й деякі інші правочини (ч. 1 ст. 32 ЦК України). Усі інші правочини неповнолітня особа вчиняє за згодою будь-кого з батьків (усиновлювачів) або піклувальників. Неповнолітня особа самостійно несе відповідальність як за порушення укладеного нею договору, так і за завдання шкоди при відсутності договору (ст.ст. 33, 1179 ЦК України). Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника, то додаткову (субсидіарну) відповідальність несуть батьки (усиновлювачі) або піклувальник такою фізичної особи. Обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, додатково приймати участь у відшкодуванні шкоди, що виникла внаслідок невиконання договору або завдання шкоди неповнолітнім, припиняється після досягнення фізичною особою повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди.

6. Юридичні особи як суб'єкти цивільного права.

Юридичною особою є зареєстрована у встановленому порядку організація, яка має відокремлене майно, може від свого імені набувати права та нести обов'язки, бути позивачем та відповідачем у суді [84; С. 92].

Ознаки юридичної особи:

1. Організаційна єдність. Ця ознака передбачає виступ юридичної особи в цивільному обороті як єдиного цілого. Організаційна єдність виражається у визначенні цілей і завдань юридичної особи, у встановленні її внутрішньої структури, компетенції органів, порядку їхнього функціонування тощо. Організаційна єдність закріплюється у статуті юридичної особи, її установчих документах або у акті органу влади про створення юридичної особи публічного права.

2. Наявність відокремленого майна. Юридична особа повинна мати своє майно, відокремлене від майна його учасників (засновників), членів трудового колективу, інших організацій, громадян, держави тощо. Наявність майна створює матеріальну базу діяльності юридичної особи. Під майном розуміються не тільки речі, але й майнові права та обов'язки (наприклад, право користування природними ресурсами, приміщеннями).

3. Самостійна майнова відповідальність. За цією ознакою організація, що визнається юридичною особою, зобов'язана нести самостійну майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном, якщо інше не визначене у законі чи установчих документах. За загальним правилом засновник (учасник) юридичної особи не відповідає за його зобов'язаннями, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями перших. У деяких випадках закон допускає відповідальність засновників (учасників) за борги юридичної особи (наприклад, в товаристві з додатковою відповідальністю). Юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном. Майно юридичної особи, як правило, відображається в балансі.

4. Здатність виступати у цивільному обігу від власного імені. Організація, якщо вона є юридичною особою, діє в цивільних правовідносинах від свого імені, а не від імені засновників, держави, вищестоящих організацій, організації, до складу якої вона входить. Найменування юридичної особи є одним з необхідних заходів її індивідуалізації, що дозволяє відрізнити одне з них від іншого. Однак,

організація стає юридичною особою не лише за наявністю ознак юридичної особи, а також після проходження процедури державної реєстрації, що свідчить про визнання державою цієї організації у якості юридичної особи.

Види та організаційні форми юридичних осіб

Класифікувати юридичні особи можна за різними підставами, але з усієї різноманітності класифікацій, які пропонувалися у вітчизняній цивілістиці, в ЦК України фактично використана лише одна – поділ юридичних осіб на осіб приватного права та осіб публічного права.

ЦК України використовується термін, але не дається поняття організаційно-правової форми. Під організаційно-правовою формою юридичної особи мається на увазі передбачений законодавством певний тип організацій, в якості яких повинні створюватися та діяти юридичні особи. Юридичні особи приватного права можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом. Організаційно-правові форми юридичних осіб публічного права не регулюються цивільним законодавством. Товариством визнається організація, створена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві. В залежності від мети діяльності та розподілу прибутку товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі. Підприємницькими визнаються товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками (наприклад, господарські товариства). На відміну від них, непідприємницькі товариства не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками (наприклад, громадські об'єднання). Установою визнається організація, створена однією або кількома особами (засновниками), які не беруть участі в управлінні нею, шляхом об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна. Товариства в залежності від установчих документів розділяються на два види – статутні та договірні. Статутні товариства діють на підставі затвердженого учасниками статуту (наприклад, товариство з обмеженою відповідальністю, акціонерне товариство). Якщо ж товариство діє на підставі укладеного між учасниками засновницького договору, то воно вважається договірним (наприклад, повне товариство, командитне товариство). До категорії установчих документів можна віднести і положення, на підставі яких можуть діяти певні юридичні особи.

Порядок створення юридичної особи. Установчі документи юридичних осіб

Юридична особа вважається створеною, тобто набуває прав та обов'язків суб'єкта цивільних правовідносин, з дня її державної реєстрації відповідно до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців та громадських формувань». З метою забезпечення державних органів, а також учасників цивільного обороту достовірною інформацією про юридичних осіб в Україні створений Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань. Єдиний державний реєстр ведеться на електронних носіях відповідно до державних стандартів.

Під державною реєстрацією юридичних осіб розуміється офіційне визнання шляхом засвідчення державою факту створення або припинення юридичної особи, зміни відомостей, що містяться в Єдиному державному реєстрі про юридичну особу, а також проведення інших реєстраційних дій. Залежно від виду організації, завдань й мети діяльності тощо розрізняють розпорядчий, дозвольний і нормативно-явочний порядок створення юридичних осіб.

При розпорядчому способі утворення юридичних осіб потрібне лише розпорядження засновника, а додаткової державної реєстрації такі організації не потребують. За таким порядком створюються юридичні особи публічного права.

Дозвольний порядок створення юридичних осіб характеризується тим, що для їх створення необхідно отримати дозвіл відповідних органів, які розглядають питання доцільності створення юридичних осіб. Наприклад, для створення міжгалузевих об'єднань підприємств необхідний відповідний дозвіл Антимонопольного комітету України.

Нормативно-явочний порядок (заявницький принцип) утворення юридичних осіб найбільш поширений в Україні. Для створення юридичної особи будь-якого спеціального дозволу державних органів і третіх осіб не потрібно. Реєструючий орган реєструє таку юридичну особу після перевірки дотримання порядку його утворення і відповідності установчих документів законодавству.

В залежності від виду юридичної особи установчими документами може бути статут, засновницький договір між учасниками або інший документ (наприклад, положення, установчий акт).

У статуті юридичної особи вказуються найменування юридичної особи, її місцезнаходження, структура органів управління, їх компетенція, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до юридичної особи та виходу з неї. Крім цього, додаткові вимоги до статуту можуть міститися у відповідних нормах ЦК України, що регулюють правове положення того чи іншого виду юридичної особи, або вказуються у спеціальних законах. Загальними вимогами до засновницьких договорів товариств є відображення умов про визначення зобов'язання учасників створити товариство, порядок їх спільної діяльності щодо його створення, умови передання товариству майна учасників. В установчому акті установи вказується її мета (благодійна, освітня, культурна діяльність тощо), визначаються майно, яке передається установі, необхідне для досягнення цієї мети, структура управління установою.

Правосуб'єктність юридичної особи та порядок її реалізації

Цивільна правосуб'єктність юридичної особи, тобто її здатність бути суб'єктом цивільних відносин, складається з цивільної правоздатності та цивільної дієздатності. Під цивільною правоздатністю юридичної особи розуміється здатність мати цивільні права і обов'язки, яка виникає з моменту створення юридичної особи, і припиняється з дня внесення запису до Єдиного державного реєстру запису про її припинення. За загальним правилом, юридичні особи мають універсальну правоздатність. Під універсальною правоздатністю юридичної особи розуміється здатність мати такі ж цивільні права та обов'язки (цивільну правоздатність), як і фізична особа. Виняток складають лише ті права, які за своєю природою можуть належати тільки людині (наприклад, право на життя, право на охорону здоров'я тощо).

Одночасно з правоздатністю у юридичної особи виникає дієздатність. Виникнення дієздатності означає, що юридична особа своїми діями може отримувати, створювати і здійснювати цивільні права та обов'язки. Дієздатність юридичної особи здійснюється її органами, які діють відповідно до установчих документів та закону. Органи юридичної особи можуть бути одноосібними (наприклад, директор) і колегіальними (наприклад, правління). Порядок створення органів юридичної особи встановлюється установчими документами та законам, що регулюють правове положення окремих видів юридичних осіб. Дії органів юридичної особи розглядаються як дії самої юридичної особи.

Вони здійснюються органами без особливої на те довіреності і створюють права та обов'язки безпосередньо для юридичної особи. Орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. Права та обов'язки для юридичної особи можуть створювати її представники, які діють на підставі довіреності, що видається органами юридичної особи. Законодавство допускає можливість виникнення зобов'язань у юридичної особи до моменту її державної реєстрації. Такі обов'язки створюють для юридичної особи її учасники (засновники), наприклад, при укладанні договору оренди приміщення в якому буде знаходитися орган управління. Особи, які створюють юридичну особу, несуть солідарну відповідальність за такими зобов'язаннями. Юридична особа відповідає за зобов'язаннями її учасників (засновників), що пов'язані з її створенням, тільки у разі наступного схвалення їхніх дій відповідним органом юридичної особи.

Припинення юридичної особи згідно ст. 104 ЦК України може відбуватися двома шляхами: в результаті передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам (правонаступництва) та внаслідок ліквідації. В останньому випадку замість припиненої юридичної особи не виникає іншої юридичної особи, яка наділяється її майном (у тому числі правами та обов'язками). Замість терміну «реорганізація» у ЦК України говориться про те, що діяльність припиняється внаслідок передання всього свого майна, прав та обов'язків іншим юридичним особам – правонаступникам. Виділяються наступні різновиди такого способу припинення юридичних осіб – злиття, приєднання, поділ, перетворення.

Злиття передбачає припинення діяльності двох або більше юридичних осіб і передання всіх прав та обов'язків одній новій створеній у результаті таких дій юридичній особі.

Приєднання передбачає припинення діяльності однієї юридичної особи і передання всіх прав та обов'язків іншій юридичній особі.

Поділ передбачає припинення діяльності однієї юридичної особи і передання у відповідних частках всіх прав та обов'язків кільком юридичним особам- правонаступникам.

При перетворенні юридичної особи одного виду в юридичну особу іншого виду (зміна організаційно-правової форми) до новоствореної юридичної особи переходять права і обов'язки попередньої.

Для всіх зазначених способів припинення юридичної особи при-
таманні дві особливості: по-перше, здійснюється фактичне припи-
нення юридичної особи; по-друге, права та обов'язки переходять до
 правонаступників. Таке правонаступництво ще називають універ-
сальним.

Нові юридичні особи, до яких у результаті реорганізації перейшли
 майнові обов'язки, несуть за ними матеріальну відповідальність і у
 випадку, якщо отримане ними майно не покриває вимог кредиторів.

Ліквідація – це така форма припинення юридичної особи, при якій
 вона перестає існувати зі всіма правами і обов'язками, що їй нале-
 жать. При ліквідації права і обов'язки не переходять до іншої особи.
 Ліквідація юридичної особи здійснюється ліквідаційною комісією .

Юридичні особи вважаються такими, що припинили своє існу-
 вання з моменту вилучення їх з Єдиного державного реєстру під-
 приємств і організацій України. Факт вилучення юридичної особи з
 державного реєстру підтверджується довідкою органів статистики.
 До цього моменту вона існує як суб'єкт права, хоча може й не здійс-
 нювати (припинити) свою діяльність.

7. Об'єкти цивільних правовідносин.

Об'єкти цивільних прав (правовідносин) можуть бути визначені
 як матеріальні та (або) нематеріальні блага, з приводу яких склада-
 ються цивільні правовідносини.

Класифікація об'єктів цивільних прав (правовідносин) можлива
 за різними підставами. Зокрема в ЦК України пропонуються класи-
 фікації об'єктів цивільних прав за двома критеріями [27]:

- 1) залежно від характеру благ (ст. 177 ЦК України) і
- 2) залежно від оборотоздатності об'єктів цивільних прав (ст. 178
 ЦК України).

Оборотоздатність об'єктів цивільних прав – це можливість здійс-
 нення стосовно них правочинів та інших юридичних дій.

Залежно від ступеня оборотоздатності об'єкти цивільних прав по-
 діляються на три групи:

а) об'єкти, що перебувають у вільному обігу. За загальним прави-
 лом, об'єкти цивільних прав можуть вільно відчужуватися або пере-
 ходити від однієї особи до іншої в порядку правонаступництва чи
 спадкування або іншим чином, якщо вони не вилучені з цивільного

обігу, або не обмежені в обігу, або не є невід'ємними від фізичної чи юридичної особи;

б) об'єкти, обмежені у цивільному обігу (обмежено оборотоздатні). Суть обмеження оборотоздатності полягає у тому, що певні об'єкти можуть належати лише учасникам цивільного обігу, що відповідають встановленим законодавством вимогам, або їх придбання (відчуження) допускається лише на підставі спеціальних дозволів. Види об'єктів цивільних прав, які можуть належати лише певним учасникам обігу або перебування яких у цивільному обігу допускається за спеціальним дозволом, встановлюються законом;

в) об'єкти, вилучені з цивільного обігу. Вилученими з цивільного обігу вважаються об'єкти, які не можуть бути предметом правочинів. Види об'єктів цивільних прав, перебування яких у цивільному обігу не допускається, мають бути прямо встановлені у законі.

Залежно від характеру благ об'єкти цивільних прав поділяються на такі види:

а) речі;

б) дії (послуги);

в) результати дій (роботи);

г) результати інтелектуальної, творчої діяльності;

д) інформація – будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді;

е) особисті нематеріальні (немайнові) блага – це блага, що позбавлені майнового змісту, нерозривно пов'язані із суб'єктом цивільного права, визнані суспільством, а тому охороняються цивільним законодавством (життя і здоров'я фізичної особи, честь, гідність, ділова репутація, ім'я, тощо);

є) інші матеріальні і нематеріальні блага (тварини, майно, підприємства тощо).

Завдання або кейси для поточного контролю знань:

Завдання 1.

Поясніть, чим цивільно-правові відносини відрізняються від інших галузевих правовідносин: конституційних, кримінальних, фінансових, адміністративних, трудових, сімейних та господарських. Оформіть відповідь у вигляді порівняльної таблиці.

Завдання 2.

Поясніть відмінність між поняттями «фактичний зміст цивільних правовідносин» і «юридичний зміст цивільних правовідносин».

Завдання 3.

Наведіть п'ять прикладів, коли цивільно-правові відносини виникають і припиняються не в результаті одного юридичного факту, а на підставі сукупності юридичних фактів – юридичного складу.

Завдання 4.

Подайте три приклади ситуацій, у яких один юридичний факт спричиняє виникнення кількох правовідносин одночасно.

Завдання 5.

Автомобіль належить пану Литвиненку на праві приватної власності. Проаналізуйте відповідне цивільне правовідношення: визначте його учасників, об'єкт, а також права і обов'язки сторін, що становлять його зміст.

Завдання 6.

Дайте детальну характеристику наступним прикладам цивільно-правових відносин, зазначивши суб'єкт, об'єкт, зміст, підстави виникнення та вид кожного з них:

1. Студент Петренко орендував квартиру у пана Самойленка строком на один рік.
2. Пані Зотова, як внутрішньо переміщена особа, отримала грошову допомогу.
3. Пані Громова опублікувала на одеському сайті оголошення про грошову винагороду за повернення зниклого собаки. Пес був знайдений і повернутий пані Іщенко.
4. Пан Бірюков, керуючи власним автомобілем, здійснив наїзд на пана Розова, унаслідок чого останній загинув.

Тема 2. Правочини

1. Поняття і ознаки правочину.
2. Види правочинів.
3. Форми правочинів.
4. Недійсність правочинів.
5. Наслідки визнання правочину недійсним.

1. Поняття і ознаки правочину.

Правочин є невід'ємною категорією цивільного права, найпоширенішим юридичним фактом сфери приватного права, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків.

Правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 202 ЦК України) [27].

Правочин є дійсним, якщо він відповідає загальним вимогам, додержання яких є необхідним для його чинності.

До вказаних умов можна віднести:

- законність змісту правочину;
- здатність суб'єктів правочину на його вчинення;
- вільне волевиявлення учасника правочину та його відповідність внутрішній волі;
- відповідність форми вчинення правочину вимогам закону;
- спрямованість правочину на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;
- захист інтересів малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей. Правочин, укладений з порушенням зазначених умов, визнається законодавством недійсним.

Важливою гарантією реалізації цивільних прав учасниками цивільних відносин є презумпція правомірності правочину, яка полягає в припущенні, що особа, вчиняючи правочин, діє правомірно. Як зазначено у ст. 204 ЦК України, правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлено законом, або якщо він не визнаний судом недійсним.

2. Види правочинів.

Класифікація правочинів проводиться за різними підставами. Єдину класифікацію, яка охоплювала б всі можливі види правочи-

нів, виділити складно, оскільки в основу поділу правочинів на види покладені різні класифікаційні підстави. У зв'язку з цим при характеристиці правочинів зазвичай вказується видова приналежність того чи іншого правочину одночасно у декількох групах.

Правочини можна класифікувати за наступними підставами:

1) залежно від числа сторін, що беруть участь у правочині, вираз волі яких є необхідним для його вчинення, їх поділяють на односторонні, двосторонні і багатосторонні;

2) залежно від наявності або відсутності обов'язку сторін надавати зустрічне матеріальне відшкодування правочини поділяють на відплатні та безвідплатні;

3) залежно від моменту, з якого правочини вважаються укладеними, вони поділяються на реальні та консенсуальні;

4) залежно від значення підстави правочину для його дійсності, правочини поділяються на абстрактні та каузальні;

5) залежно від наявності вказівки на строк встановлення прав і обов'язків, правочини бувають строковими та безстроковими;

6) залежно від форми вчинення: усні та письмові;

7) у залежності від спеціального місця укладання: біржові і небіржові;

8) залежно від ступеня довіри контрагентів: фідучіарні (від лат. *feducia* – довіра) такі, що мають довірчий характер, тобто потребують особливої довіри сторін при їх вчиненні, внаслідок чого втрата довір'я сторін одна до одної може спричинити розірвання договору в односторонньому порядку – доручення, комісія, довіреність; нефідучіарні такі, що не мають довірчого характеру.

Така різноманітність видів правочинів багато в чому сприяє розширенню свободи здійснення цивільних прав, оскільки сторони отримують більше можливостей для вибору варіанту поведінки, не будучи затиснутими у вузькі рамки, як це було характерним для радянської системи економіки. Так, реальний чи консенсуальний характер договорів, спрямованих на передачу майна у користування (наприклад, найму та позички), визначався не природою такого правочину, а суб'єктним складом договору. Крім згаданих, можна назвати й інші види правочинів: легітарні (такі, що мають основою приписи закону) і волюнтарні (не передбачені законом, але укладаються особами у результаті їхнього вільного волевиявлення); умовні та безумовні тощо.

3. Форми правочинів.

Відповідно до ст. 205 ЦК України правочини можуть вчинятися в усній та письмовій (електронній) формах. Поряд з цим передбачена можливість вчинення правочину за допомогою конклюдентних дій, а також шляхом мовчання. З цього можна зробити висновок, що законодавцем була сприйнята теорія, відповідно до якої форма правочину розглядається як спосіб фіксації волі, тому вирізняють усну та письмову форми правочину, поряд з якими існують такі способи волевиявлення як мовчання та конклюдентні дії [85; С. 58].

Мовчання розглядається як вираження волі лише за певних умов, зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 205 ЦК України, воля сторони на вчинення правочину може бути виражена мовчанням лише у випадках, встановлених договором або законом. Конклюдентні дії є способом волевиявлення, при якому воля на вчинення правочину виражається не словесно, а через поведінку сторін, яка засвідчує їхню волю на настання відповідних правових наслідків. Можливість вчинення правочину за допомогою конклюдентних дій закріплено ч. 2 ст. 205 ЦК України, відповідно до якої правочин, для якого законом не встановлено обов'язкової письмової форми, вважається вчиненим, якщо поведінка сторін свідчить про їх волю до настання відповідних правових наслідків (передача грошей за проїзд, використання таксофонів чи купівля-продаж товарів з використанням автоматів тощо).

Усна форма правочину полягає у тому, що сторони виражають свою волю словами, але без фіксації на матеріальних носіях. В усній формі може бути вчинений будь-який правочин, який не потребує нотаріального посвідчення або державної реєстрації та не має наслідком недійсність у випадку неукладення його у письмовій формі. За загальним правилом, це правочини, які повністю виконуються сторонами у момент вчинення. Крім того, в усній формі за домовленістю сторін може бути вчинено правочин на виконання договору, укладеного в письмовій формі, якщо це не суперечить закону або договору.

Письмова форма може бути простою або нотаріально посвідченою. Правочин вважається вчиненим у простій письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах (у тому числі електронних), у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони. Також правочин вважається вчиненим у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронно-

го або іншого технічного засобу зв'язку (ч. 1 ст. 207 ЦК України). Перелік правочинів, що підлягають обов'язковому вчиненню у письмовій формі передбачений ст. 208 ЦК України.

У випадках, передбачених законом або домовленістю сторін, правочин підлягає нотаріальному посвідченню. Відповідно до ч. 2 ст. 209 ЦК України, нотаріальне посвідчення правочину здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення такої нотаріальної дії.

Недотримання простої письмової форми правочину, за загальним правилом, не тягне недійсності правочину. Загальним правовим наслідком недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, є неможливість використовувати свідчення свідків для підтвердження факту укладення правочину (ч. 1 ст. 218 ЦК України). Проте сторони не позбавляються можливості доводити факт укладення правочину за допомогою письмових доказів, засобів аудіо-, відеозапису та інших доказів. Отже, правочин, вчинений з порушенням вимог закону щодо письмової форми, є недійсним лише у випадках, коли його недійсність прямо визначена законом (наприклад, недотримання письмової форми договору застави, довіреності). Проте з цього правила, у свою чергу, існує виняток. Якщо правочин, для якого законом встановлена недійсність у разі не укладення його у письмовій формі, був вчинений усно, але одна зі сторін вчинила дію, а інша підтвердила її вчинення, зокрема, шляхом прийняття виконання, такий правочин у випадку спору може бути визнаний судом дійсним (ст. 218 ЦК України).

Недотримання вимог щодо нотаріальної форми правочину має наслідком його нікчемність. З даного загального правила існують винятки. Так, односторонній правочин, укладений з порушенням вимог щодо нотаріальної форми, може бути визнаний дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (непереборна сила, надзвичайні умови тощо). Договір, укладений з порушенням вимоги закону про нотаріальне посвідчення, може бути визнаний дійсним, якщо сторони домовилися щодо всіх його істотних умов, що підтверджується письмовими доказами, і відбулося повне або часткове виконання договору, але одна із сторін відхилилася від його нотаріального посвідчення.

4. Недійсність правочинів.

Недійсність правочину означає, що дія, здійснена у формі правочину, не тягне виникнення або припинення цивільних прав і обов'язків, на яке вона була направлена.

Недодержання в момент вчинення правочину стороною (або сторонами) таких вимог, як: відповідність змісту правочину нормам ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, моральним засадам суспільства; наявність у особи, яка вчиняє правочин, необхідного обсягу цивільної дієздатності; вільне волевиявлення учасника правочину і його відповідність внутрішній волі; спрямування даного правочину на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним; не суперечність вчиненого батьками (усиновлювачами) правочину правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей є підставою недійсності такого правочину.

Розрізняють нікчемні правочини та правочини, які визнані судом недійсними (оспорювані правочини).

Нікчемним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом. У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається.

За умови, якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути оспорений в судовому порядку та визнаний судом недійсним.

ЦК України встановлено загальне правило, відповідно до якого і нікчемні, і оспорювані правочини є недійсними з моменту їх вчинення. Можна сказати, що в такому разі судові рішення має свого роду «зворотну силу». А правові наслідки, передбачені ст. 216 ЦК України, застосовуються як до дій учасників правочину, які вже були вчинені до моменту винесення судом рішення, так і можуть поширюватися на дії, які ще не були виконані одним з учасників правочину. Отже, з практичної точки зору, важливо правильно встановити момент вчинення правочину, який буде залежати від того, який саме правочин розглядається (наприклад, чи підлягає він державній реєстрації тощо).

Якщо ж за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється [85; С. 64].

5. Наслідки визнання правочину недійсним.

За загальним правилом, встановленим ст. 216 ЦК України, основним наслідком укладення правочину, що не відповідає вимогам закону і визнається недійсним, є двостороння реституція. **Двостороння реституція** полягає в тому, що кожна сторона недійсного правочину має повернути іншій стороні все, що вона одержала на виконання такого правочину. Якщо повернути в натурі отримане за правочином, що є недійсним, неможливо (наприклад, предметом правочину було користування майном, надання послуг тощо), то підлягає поверненню вартість того, що одержано. Тобто провадиться відшкодування одержаного за недійсним правочином у грошовій формі. Оцінка розміру відшкодування провадиться не за тими цінами, що існували на момент укладення правочину, і не тими, що були на момент подання позову, а за цінами, що існують на момент відшкодування. Якщо відшкодування провадиться добровільно, то таким моментом є момент розрахунків між сторонами. Якщо ж відшкодування провадиться на підставі рішення суду, то ціни визначаються на момент виконання судового рішення про відшкодування одержаного за правочином, який визнаний судом недійсним.

Двостороння реституція є загальним наслідком недійсності правочину, який настає незалежно від наявності вини сторін правочину у тому, що правочин є недійсним. У тих випадках, коли визнанню правочину недійсним сприяла провина однієї із сторін, двостороння реституція може супроводжуватися додатковими негативними наслідками для винної сторони. Зокрема, якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні (сторонам) правочину або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Спеціальними нормами можуть бути встановлені особливі умови застосування вказаних вище загальних наслідків або особливі правові наслідки для окремих видів недійсних правочинів. Наприклад, щодо правочинів, здійснених внаслідок обману, додаткові майнові наслідки для винної сторони передбачені ч. 2 ст. 230 ЦК України, яка встановлює, що сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, яку завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Недійсні правочини не створюють юридичних наслідків, що передбачалися сторонами при вчиненні останніх, але вони створюють наслідки, пов'язані з їх недійсністю. При цьому може мати місце дві ситуації:

- 1) якщо недійсний правочин не виконувався сторонами, то наслідком останнього є неможливість його подальшого виконання;
- 2) якщо недійсний правочин повністю або частково виконаний, мають наставати майнові наслідки такого правочину.

Таким чином, наслідки недійсності правочину охоплюють дві складові: двосторонню реституцію та відшкодування збитків і моральної шкоди. Причому, якщо перша складова є абсолютно обов'язковою, то друга – має місце тоді, коли ці збитки (та/або моральна шкода) заподіяні недійсним правочином, відшкодування яких покладеться на винну сторону.

Стаття 217 ЦК України передбачає, що недійсність частини правочину не тягне за собою недійсність інших його частин. Наприклад, правочин, укладений з перевищенням повноважень, якщо його не схвалив той, кого представляють, може бути визнаний частково дійсним. Якщо ж самостійне існування частини правочину, укладеного в межах повноважень, не представляється можливим, то він визнається повністю недійсним (ст. 215 ЦК України) [27].

Завдання або кейси для поточного контролю знань:

Задача 1.

Сергій Мовчан отримав у подарунок від бабусі Айфон на честь завершення школи. Згодом він поцікавився у бабусі, чи не буде вона проти, якщо він обміняє телефон на сучасну відеокамеру, що належить його другу Дмитру Колобову. Бабуся не заперечувала та надала письмову згоду на правочин. 30 січня 2023 року обмін відбувся.

1 березня 2023 року батько Сергія, дізнавшись про це, вимагав від Дмитра повернути Айфон і забрати відеокамеру, оскільки він не давав дозволу на угоду. Дмитро відмовився, пояснивши, що пристрій був подарований бабусею, яка дала письмову згоду, тому участь батька в погодженні не потрібна. Питання: Хто має рацію у спорі? Як зміниться ситуація, якщо мати Сергія погодиться на обмін за ініціативи бабусі?

Задача 2.

Громадянин А. продав своєму знайомому Б. збірку творів вітчизняних класиків за 500 грн. Договір було укладено письмово. Через хворобу А. не міг підписати документ самостійно, тому попросив сусіда С. зробити це за нього. С. підписав договір, вказавши власне прізвище та дату. Б. заплатив А., але вирішив забрати книги лише після повернення з відрядження. Через кілька днів після укладення договору А. помер. Дочка А., єдина спадкоємиця, відмовилася передати книги, посилаючись на те, що документ оформлено неправильно.

Як оцінити дії дочки? Чи має Б. законні підстави вимагати передачу книг?

Задача 3.

16-річний Борис отримав у подарунок від сестри мотоцикл. Через деякий час він обміняв його на інший у друга Сашка. Через п'ять днів новий мотоцикл було викрадено. Мати Бориса звернулась до Сашка з вимогою повернути подарований раніше мотоцикл, посилаючись на те, що обмін вийшов за межі дієздатності Бориса.

Сашко відмовився, мати подала позов до суду. Оцініть правомірність дій усіх сторін. Які аргументи можна навести на захист кожної?

Задача 4.

Пан Петров, визнаний недієздатним, щодня купував кулькову ручку в одному й тому ж магазині. Його дружина, яка є опікункою, повернула ручки до магазину й вимагала повернення коштів. Директор відмовив, посилаючись на те, що покупки були дрібними побутовими правочинами, які можуть укладатися навіть недієздатною особою.

Визначте, хто правий у спорі.

Задача 5.

Визначте, які з наведених юридичних фактів є правочинами, та до яких видів вони належать:

1. Продаж велосипеда 16-річному підлітку
2. Складання заповіту
3. Поставка товарів народного споживання
4. Виявлення скарбу
5. Видача доручення на авто

6. Знахідка речі
7. Передача речей у ломбард
8. Крадіжка речей
9. Загибель майна від блискавки
10. Передача грошей у борг
11. Розкрадання з магазину
12. Дача хабара
13. Виробнича травма
14. Дарування авто
15. Оренда житла
16. Видача чека

Задача 6.

Дахова подала претензію до Шилова через те, що він обрізав гілки її дерев, які нависали над його ділянкою. Вона заявляє, що через це дерева стали хворіти та втратили вигляд. Шилов пояснив, що попереджав про проблему заздалегідь, але дерева не були пересажені і заважали його господарству. Питання: Хто з учасників перевищив межі своїх прав? Які наслідки таких дій?

Задача 7.

17-річний Гаврилук поскаржився до органів опіки на батьків, бо ті не подарували йому обіцяний подарунок на день народження. Батьки пояснили, що подарунок – це не обов'язок, а матеріальні умови не дозволяли його купити.

Запитання:

1. Які правовідносини виникли?
2. Які юридичні факти стали підставою?
3. Чи є підстави притягнення батьків до відповідальності?

Задача 8.

Котлов видав дружині довіреність на отримання вкладу в банку. Після його смерті мати Котлова, спадкоємиця, подала позов до дружини з вимогою повернути вклад, оскільки кошти були внесені до шлюбу. Суд ухвалив рішення на користь матері. У апеляції вдова наполягала, що діяла в межах довіреності та витратила кошти на поховання.

Хто має більше шансів виграти? Як співвідносяться “повноваження” і “представництво”?

Задача 9.

Злотов видав довіреність Потапенку на продаж телевізора не дешевше ніж за 10 мінімальних зарплат. Через труднощі з продажем Потапенко передоручив справу синові, який продав телевізор за нижчою ціною. Злотов вимагає компенсації. Потапенко переклав відповідальність на сина.

Проаналізуйте ситуацію та вирішіть справу.

Задача 10.

Єфремов видав довіреність колезі Василенку на отримання зарплати. Відрядження не відбулося, і він попросив повернути довіреність. Однак Василенко отримав зарплату і витратив її. Пізніше звільнився і не повернув гроші. Єфремов подав позов до ТОВ, стверджуючи, що організація знала про відсутність відрядження.

Чи має ТОВ відповідати перед Єфремовим?

Задача 11.

Директор ТОВ “Славія” Ройтберг продав будинок, що належав фірмі, громадянину Чаленку. Один із співвласників, Тупчий, оскаржив договір, вказуючи, що не надавав згоди, а директор не мав повноважень на відчуження майна. Що вирішить суд? Які докази мають бути надані?

Задача 12.

Молокозавод мав доставити продукцію магазину 2 травня 2019 року, але через розміту дорогу доставка не відбулася. У договорі був передбачений штраф за невиконання. Магазин вимагає штраф, завод посилається на відсутність вини.

Чи є вимоги магазину обґрунтованими?

Задача 13.

Троє осіб ремонтували огорожу, при цьому пошкодили дах сараю Харченка. Останній подав позов лише до Федоренка, вимагаючи компенсацію у розмірі 840 грн. Федоренко визнав лише часткову відповідальність.

Чи підлягає позов задоволенню?

Задача 14.

Пан Туренко придбав клавіатуру з 3-місячною гарантією. Через два місяці виявив дефект, звернувся до магазину вчасно, але ре-

монт не зробили. Згодом йому відмовили через начебто пропущений строк. Він подав позов до суду.

Чи підлягає позов задоволенню?

Задача 15.

4 листопада 2020 року Трояновська передала Букіній діамантову каблучку для носіння на весіллі. Через кілька днів каблучку повернули. У грудні 2022 року Трояновська виявила відсутність одного діаманта. Букина визнала втрату, але відшкодовувати шкоду відмовилась. Позов подано 23 лютого 2023 року.

Яке рішення може ухвалити суд?

Задача 16.

5 січня 2023 року Давидов позичив Орлову 3000 грн усно, у присутності свідків. 6 червня 2023 Орлов надіслав 1000 грн і пообіцяв сплатити решту за два місяці. Позов на стягнення 2000 грн подано 10 січня 2024 року.

Яке рішення може ухвалити суд? Чи можливі варіанти?

Тема 3. Право власності та інші речові права

1. Поняття власності та права власності.
2. Суб'єкти та об'єкти права власності.
3. Здійснення права власності. Межі здійснення права власності.
4. Способи виникнення права власності.
5. Припинення права власності.
6. Поняття захисту права власності. Співвідношення понять “захист права власності” і “охорона права власності”.
7. Загальна характеристика речових позовів для захисту права власності

1. Поняття власності та права власності.

Власність як економічна категорія – це суспільні відносини, в рамках яких суб'єкти взаємодіють з приводу речей, при цьому одні з них (власники) ставляться до цих речей як до своїх і використовують їх на свій розсуд, а інші (не власники) відносяться до цих речей як до

чужих і повинні не перешкоджати уповноваженій особі використувати їх на свій розсуд [85; С. 89].

Право власності є юридичною категорією, його легальне визначення закріплене у ст. 316 ЦК України, відповідно до якої правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Традиційно у цивілістиці поняття права власності розглядається в об'єктивному та суб'єктивному сенсі. В об'єктивному сенсі право власності розглядається як правовий інститут, що є сукупністю правових норм, які регулюють відносини власності, тобто регулюють та захищають приналежність майнових благ конкретним суб'єктам. А вже під правом власності в суб'єктивному сенсі розуміється суб'єктивне право власника, яке, як і будь-яке суб'єктивне право, є мірою дозволеної поведінки уповноваженої особи і передбачає можливість особи на свій розсуд, незалежно від волі інших осіб, визначати свою поведінку стосовно належних їй речей. Тобто у ст. 316 ЦК України закріплено поняття права власності у суб'єктивному сенсі.

Право власності у суб'єктивному сенсі визначають також як право особи володіти, користуватися та розпоряджатися на власний розсуд належним їй майном. Таке визначення зумовлене тим, що традиційно зміст права власності розглядається як «тріада» правоможностей: володіння, користування та розпорядження. Саме такий підхід закріплено у ст. 317 ЦК України, яка визначає зміст права власності. Правоможність володіння – це юридично забезпечена можливість господарського панування над річчю або можливість фактичного впливу на річ. Правоможність користування – це можливість експлуатації майна шляхом видобування його корисних властивостей, його споживання. Правоможність розпорядження припускає можливість власника визначати на свій розсуд фактичну та юридичну долю речі. Проте право власності, як і будь-яке суб'єктивне право, включає в себе три правоможності: право на власну поведінку, право вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб, право звернення за захистом у випадку порушення чи оспорювання належного особі суб'єктивного права. Тому традиційна «тріада» правоможностей складає зміст лише права власника на власну поведінку.

Питання щодо переліку правоможностей, що входять до змісту права власності, є дискусійним. Так, останнім часом висловлюються думки про те, що крім прав володіння, користування та розпоря-

дження, до елементів змісту права власності слід відносити також правоможність управління власністю (майном) та правоможність отримання плодів та доходів, які є окремими правоможностями власника.

Прийнято вважати, що правоможність управління охоплюється правоможностями користування та розпорядження майном, але це не завжди так. На користь того висновку, що правоможність управління майном є окремою правоможністю власника слугує передбачена законом можливість передачі майна у довірче управління або довірчу власність (ст. 1029 ЦК України). У такому випадку управителю чи довірчому власнику надається можливість володіти, користуватися та розпоряджатися переданим в управління майном, проте правоможності користування та розпорядження тут набувають певної специфіки у зв'язку з тим, що управитель не може користуватися переданим йому майном для власних потреб, а повинен лише використовувати це майно на користь установника управління або визначеного останнім вигодонабувача (ст. 1033, 1034 ЦК України). Тобто фактично у цьому випадку йдеться про правоможність управління майном, яку здійснює довірчий управитель або довірчий власник з певною метою, яка визначається установником управління або довірчої власності.

Правоможність отримання плодів та доходів від речі, що належить власнику, розглядалась як окрема правоможність ще за часів римського приватного права (*jus fruendi*). У римському праві існували два терміни для позначення права користування: *jus utendi* – це право використовувати річ для задоволення своїх потреб та *jus fruendi* – право отримувати на свою користь плоди та доходи від речі. З часом такий підхід був переглянутий і зроблено висновок, що ця правоможність охоплюється правоможністю користування річчю. Проте це також не зовсім відповідає дійсності. Право отримувати плоди та доходи від речі можна віднести до правоможності користування лише у тому випадку, коли воно припускає безпосереднє використання речі власником для своїх потреб. Разом із тим, отримання плодів та доходів можливе і у випадку розпорядження річчю, коли правочин з розпорядження не тягне припинення права власності на річ, а пов'язаний з отриманням доходів від неї. Крім того, право на отримання плодів та доходів може бути передано іншим особам, тоді як право користування річчю може залишатись у власника (ст. 189

ЦК України). Знову ж таки, при встановленні довірчого управління майном, виникає питання про правоможність отримання плодів та доходів від речі, що знаходиться в управлінні, право на отримання яких належить установнику управління або вигодонабувачеві (ст. 1034 ЦК України). Все вказане свідчить на користь того, що правоможність отримання плодів та доходів слід розглядати як окрему правоможність власника.

2. Суб'єкти та об'єкти права власності.

Відповідно до ст. 318 ЦК України, суб'єктами права власності є Український народ та інші учасники цивільних відносин. Перелік учасників цивільних відносин міститься у ст. 2 ЦК України, згідно з якою учасниками цивільних відносин є фізичні особи та юридичні особи, а також держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права [27].

Усі суб'єкти права власності є рівними перед законом. Тобто держава та інші публічні суб'єкти відносин власності не користуються жодними привілеями та владними повноваженнями під час реалізації та захисту права власності. Це обумовлено принципом юридичної рівності учасників цивільних відносин.

Специфічним суб'єктом права власності є Український народ, як це передбачено у ст. 324 ЦК України, земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, встановлених Конституцією України. Кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності Українського народу відповідно до закону.

Залежно від того, хто є суб'єктом права власності, виділяють також право приватної, державної та комунальної власності. Відповідно до ст. 325 ЦК України, суб'єктами права приватної власності є

фізичні та юридичні особи. Фізичні та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими. Законом може бути встановлено обмеження розміру земельної ділянки, яка може бути у власності фізичної та юридичної особи.

У державній власності, відповідно до ст. 326 ЦК України, є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить державі Україна. Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідно органи державної влади. Управління майном, що є у державній власності, здійснюється державними органами, а у випадках, передбачених законом, може здійснюватися іншими суб'єктами. Згідно зі ст. 327 ЦК України, у комунальній власності є майно, у тому числі грошові кошти, яке належить територіальній громаді. Управління майном, що є у комунальній власності, здійснюють безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування.

Об'єктом права власності може бути будь-яке майно, з урахуванням вимог, вказаних у законі. Так, у приватній власності може перебувати будь-яке майно, без обмеження його кількості, але за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть належати фізичним та юридичним особам. Перелік видів майна, що не можуть належати фізичним та юридичним особам, затверджений Постановою Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» від 17 червня 1992 року, де передбачено, що у власності зазначених суб'єктів не можуть бути:

1) зброя, боєприпаси (крім мисливської і пневматичної зброї і боєприпасів до неї, а також спортивної зброї і боєприпасів до неї, які набуваються громадськими об'єднаннями з дозволу органів внутрішніх справ), бойова і спеціальна військова техніка, ракетно-космічні комплекси;

2) вибухові речовини і засоби вибуху, всі види ракетного палива, а також спеціальні матеріали і обладнання для його виробництва;

3) бойові отруйні речовини;

4) наркотичні, психотропні, сильнодіючі отруйні лікувальні засоби (за винятком отримуваних громадянами за призначенням лікаря);

5) протиградові установки;

- 6) державні еталони одиниць фізичних величин;
- 7) спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації (зазначені засоби не можуть також перебувати у власності юридичних осіб недержавних форм власності);
- 8) електрошоківі пристрої та спеціальні засоби, що застосовують правоохоронні органи, крім газових пістолетів і револьверів та патронів до них, заряджених речовинами сльозоточивої та дратівної дії.

Цією ж постановою затверджено спеціальний порядок набуття права власності на окремі види майна певними суб'єктами правовідносин. До такого майна, придбання якого допускається лише за наявності дозволу відповідних органів, відноситься вогнепальна мисливська зброя, газові пістолети й револьвери та деякі види пневматичної зброї, пам'ятки історії і культури, радіоактивні речовини.

3. Здійснення права власності. Межі здійснення права власності.

Найважливіші принципи здійснення права власності закріплені на рівні Конституції України. Зокрема, ст. 13 Конституції України закріплює принцип рівності всіх суб'єктів права власності, сутність якого зводиться до того, що всім суб'єктам права власності гарантується рівна свобода при здійсненні їх прав власності, рівні можливості у набутті права власності або відмови від нього тощо. Крім того, всім суб'єктам права власності гарантується рівність у захисті їх прав у випадку порушення. Цей закріплений у Конституції принцип фактично повторюється у ч. 2 ст. 318 ЦК України, відповідно до якої всі суб'єкти права власності є рівними перед законом.

У ст. 24 Конституції України закріплено принцип недискримінації, відповідно до якого не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Цей принцип знаходить своє втілення у ч. 2 ст. 317 ЦК України, згідно якій на зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна.

У ст. 41 Конституції закріплено принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, передбачених законом, та принцип непорушності права власності. Так, відповідно до ст. 41

Конституції, примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Вказані принципи знаходять своє відображення у ст. ст. 3, 321 ЦК України. У ст. 3 ЦК України у якості однієї з засад цивільного законодавства закріплено принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом, який припускає необхідність забезпечення власникам можливості використовувати належне їм майно в своїх інтересах, без загрози його довільного вилучення або заборони чи обмежень у користуванні. У ст. 321 ЦК України деталізовано принцип непорушності права власності, відповідно до якого ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності чи обмежений у його здійсненні інакше як за рішенням суду, прийнятому на законних підставах. Вилучення майна в публічних інтересах також допускається лише в прямо встановлених законом випадках і з обов'язковою попередньою рівноцінною компенсацією. Винятки з цього правила закріплені ст. 353 ЦК України, де передбачена можливість примусового відчуження майна у власника з подальшим повним відшкодуванням його вартості за умови воєнного або надзвичайного стану. Особливості та порядок конфіскації майна визначені у ст. 354 ЦК України та спеціальному законодавстві.

Крім вже згадуваних принципів, які закріплені Конституцією України та деталізовані на рівні цивільного законодавства, до засад здійснення права власності відносяться: можливість власника володіти, користуватися та розпоряджатися своїм майном на власний розсуд та вчиняти щодо нього будь-які дії, які не суперечать закону та моральним засадам суспільства (ч. ч. 1, 2 ст. 319 ЦК України); заборона втручання держави у здійснення власником права власності (ч. 6 ст. 319 ЦК України); покладення на власника тягаря утримання власності, зокрема, обов'язку здійснювати дії, спрямовані на утримання належного власнику майна у належному стані, забезпечувати безпеку його майна для життя та здоров'я третіх осіб (ст. 322 ЦК України).

Важливу роль у регулюванні відносин власності відіграє також принцип необмеженості обсягу майна, яке може належати особі на праві власності, закріплений у ст. 325 ЦК України, відповідно до якої фізичні та юридичні особи можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати; склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими. Вказаний принцип отримав своє закріплення у вітчизняному цивільному законодавстві відносно недавно, після прийняття нового ЦК України. Якщо раніше норми цивільного законодавства були спрямовані на обмеження обсягу майна, яке могло перебувати у власності (ст. ст. 103-104 ЦК України УРСР 1963 р.), то сьогодні, навпаки, підкреслюється можливість мати у власності необмежений обсяг будь-якого законно набутого майна.

4. Способи виникнення права власності.

Виникнення чи набуття певного права пов'язують із настанням певних обставин, які є підставами виникнення, зміни чи припинення прав та обов'язків. Саме такі обставини в цивільному праві називають юридичними фактами. Відповідно право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів (ст. 328 ЦК України) [27].

Відповідно до ст. 2 ст. 328 ЦК України встановлено презумпцію правомірності набуття права власності. Право власності набуто на законних підставах, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності не встановлена судом (наприклад, коли право власності набуто внаслідок укладення правочину, визнаного недійсним).

Стаття 330 ЦК України встановлює гарантії набуття права власності добросовісним набувачем, якщо майно відчужене особою, яка не мала на це права, добросовісний набувач набуває право власності на нього, якщо відповідно до ст. 390 ЦК України майно не може бути витребуване у нього шляхом віндикації. У такому разі мають бути враховані положення ст. 388 ЦК України, що встановлює порядок та умови витребування майна від добросовісного набувача. Згідно з цією нормою власник має право витребувати майно від добросовісного набувача у всіх випадках, коли він набув його безвідплатно. А у

тих випадках, коли такий набувач набув його за відплатним договором, власник може витребувати це майно лише якщо воно:

1) було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння;

2) викрадене у власника чи особи, якій він передав майно у володіння;

3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їх волі іншим шляхом. У всіх інших випадках власник не має права витребувати набуте майно.

На підставі ст. 330 ЦК України у добросовісного набувача виникає право власності на це майно.

Згідно з ч.1 ст. 328 ЦК України підставами виникнення права власності це можуть бути будь-які підстави, не заборонені законом, зокрема події, договори, юридичні вчинки, цивільні стани, а також юридична сукупність тощо.

Підстави виникнення права власності подекуди іменують способами набуття права власності.

За принципом врахування обґрунтованості (базису) прав виділяють первинні і похідні підстави набуття права власності. Первинними є способи набуття права власності, де права власника не ґрунтуються на правах інших осіб. Похідні – навпаки, припускають, що право набувача ґрунтується на праві відчужувача речі.

До первинних підстав відносяться способи, за якими право власності виникає на річ вперше або незалежно від волі попередніх власників: новостворене майно (ст. 331 ЦК України), переробка речі (ст. 332 ЦК України), привласнення загальнодоступних дарів природи (ст. 333 ЦК України), безхазяйна річ (ст. 335 ЦК України), набуття права власності на рухому річ, від якої власник відмовився (ст. 336 ЦК України), знахідка (ст. 338 ЦК України), бездоглядна домашня тварина (ст. 341 ЦК України), скарб (ст. 343 ЦК України), набувальна давність (ст. 344 ЦК України), викуп пам'ятки історії та культури (ст. 352 ЦК України), реквізиція (ст. 353 ЦК України), конфіскація (ст. 354 ЦК України).

При похідних способах набуття права власності право набувача ґрунтується на праві відчужувача. До них відносять придбання майна за договором і в порядку спадкування [85; С. 122].

5. Припинення права власності.

Підставами припинення права власності є юридичні факти (певні обставини), з якими закон пов'язує ліквідацію права власності взагалі або перехід його до іншої особи. При цьому одні й ті ж юридичні факти можуть одночасно бути підставами припинення права власності у однієї особи й підставами виникнення права власності у іншій. Наприклад, договір купівлі-продажу є підставою припинення права власності у продавця і підставою виникнення права власності у покупця [85; С. 101].

Відповідно до ст. 346 ЦК України право власності припиняється у разі:

- а) відчуження власником свого майна;
- б) відмови власника від права власності;
- в) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- г) знищення майна;
- ґ) викупу пам'яток культурної спадщини;
- д) примусового відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону;
- е) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- є) реквізиції;
- ж) конфіскації;
- з) припинення юридичної особи чи смерті власника.

Слід звернути увагу на те, що наведений перелік не є вичерпним. Згідно з ч. 2 ст. 346 ЦК України право власності може бути припинене також у інших випадках, встановлених законом. До них належить, наприклад, придбання майна проти волі власника добросовісним набувачем (ст. 388 ЦК України), смерть власника (ст. 1216 ЦК України).

Залежно від значення волі власника усі підстави припинення права власності можна поділити на дві групи:

- 1) відчуження власником свого майна. У цьому випадку йдеться про різноманітні правочини, що спрямовані на відчуження власником свого майна (купівля-продаж та всі її різновиди, дарування, міна тощо);
- 2) відмова власника від права власності (ст. 347 ЦК України).

Другу групу становлять підстави, що не залежить від волі власника:

- 1) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі (ст. 348 ЦК України);
- 2) викупу пам'яток історії та культури (ст. 352 ЦК України);
- 3) викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю (ст. 350 ЦК України);
- 4) викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом земельної ділянки, на якій воно розміщене (ст. 351 ЦК України);
- 5) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- 6) реквізіція (ст. 353 ЦК України);
- 7) конфіскація (ст. 354 ЦК України);
- 8) припинення юридичної особи чи смерть власника.

Проте є такі, які не можна беззастережно віднести ні до першої, ні до другої групи підстав припинення права власності (наприклад, знищення майна – ст. 349 ЦК України).

Слід звернути увагу, що випадки примусового вилучення майна у власника повинні відповідати положенню Конституції України, проте, що «ніхто не може бути позбавлений права власності, інакше, як за рішенням суду». Випадки примусового вилучення майна у власника також можна поділити на вилучення майна внаслідок неналежної поведінки власника та які застосовуються незалежно від поведінки власника та зумовлюються державними чи суспільними інтересами.

6. Поняття захисту права власності. Співвідношення понять “захист права власності” і “охорона права власності”.

Приступаючи до розгляду питань захисту права власності, передусім, необхідно звернути увагу на те, що в літературі йдеться, як про захист права власності, так і про його охорону.

При визначенні співвідношення цих понять, очевидно, доцільно виходити з того, «охорона права власності» є поняттям більш широким і охоплює усю сукупність норм права, які передбачають підстави придбання права власності та його припинення, обсяг правоможностей власника, порядок та межі здійснення права, правовий режим окремих видів об'єктів права власності, а також сукупність організаційних і правових заходів, спрямованих на забезпечення реалізації і відновлення порушеного права власності. Загалом, цілком припустимим є позначення охорони права власності як «захист права власності у широкому сенсі».

З урахуванням значення права власності, воно охороняється нормами цивільного, кримінального, адміністративного, державного та інших галузей законодавства. При цьому норми права, спрямовані на охорону права власності, створюють передумови для забезпечення захисту права власності у спеціальному (вузькому) значенні цього поняття.

Поняття «захист права власності» у спеціальному сенсі охоплює комплекс правових засобів, які застосовуються судом, уповноваженими на те органами держави або самим власником для забезпечення реалізації і відновлення порушеного суб'єктивного права власності. За своєю сутністю захист права власності забезпечується нормами саме цивільного права і саме тими, які спеціально призначені для його захисту.

У зв'язку з цим слід зазначити, що чільне місце поміж інших актів законодавства, котрі визначають засади, підстави та порядок захисту права власності, звісно, належить Конституції України. Відповідно до ст. 13 Конституції «держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності». Це означає, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, і ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності (ст. 41 Конституції України).

Однак з точки зору практичного забезпечення здійснення права власності та його захисту, головна роль відводиться цивільному праву та цивільно-правовим засобам захисту права власності. Це пов'язане з тим, що вони спрямовані, передусім, на відновлення того становища, яке існувало до порушення, а також на припинення дій, котрими порушується право власності. Тим самим ці норми покликані відновити порушене право власності, а також ліквідувати наслідки такого порушення та відшкодувати збитки, заподіяні інтересам власника.

Засади цивільно-правового захисту права власності визначені ст. 386 ЦК України, котра на розвиток положень ст. 13 Конституції України встановлює, що «держава забезпечує рівний захист прав усіх суб'єктів права власності».

Отже, характерними рисами цивільно-правового захисту права власності є:

- 1) його гарантованість державою;
- 2) його загальність (можливість отримати такий захист існує для усіх суб'єктів права власності (на це вказує і ст. 13 Конституції України);

3) його рівність для усіх суб'єктів;

4) повнота захисту (власник, права якого порушені, має право не лише вимагати відновлення стану, який існував до порушення та припинення порушення, але також й право на відшкодування завданої йому майнової та моральної шкоди на підставах, встановлених ст. 22, 23 ЦК України).

Поняття та види способів захисту права власності

Цивільно-правові засоби захисту права власності можуть бути поділені на легітимовані (публічні) і самоврядні (приватні). Легітимовані (публічні) – це ті, що здійснюються на підставі припису закону за допомогою суду та інших державних органів, а самоврядні (приватні) – це ті, що здійснюються власниками самотужки без звернення до суду та інших державних органів – самозахист; захист на підставі норм, встановлених договором тощо.

У свою чергу, легітимовані (публічні) засоби захисту права власності поділяються на судові та адміністративні.

Найбільше практичне значення мають легітимовані судові засоби захисту права власності.

Цивільно-правові легітимовані (судові) засоби захисту права власності у вітчизняній цивілістиці, звичайно, поділяють на дві групи: речово-правові та зобов'язально-правові.

Речово-правові засоби захисту права власності спрямовані безпосередньо на захист права власності як абсолютного суб'єктивного права, забезпечення реалізації здійснення правоможностей власника (володіння, користування, розпорядження тощо) відносно речі, що йому належить.

До них належать:

1) позов власника про витребування майна з чужого незаконного володіння (віндикаційний позов),

2) позов власника про усунення перешкод, що заважають нормальному здійсненню права власності (негаторний та похідні від нього позови: про визнання незаконним правового акту, який порушує право власності, тощо),

3) позов про визнання права власності. Деякі цивілісти відносять позови про визнання до негаторних або віндикаційних, але більшість вважає, що це самостійні речово-правові позови. Остання позиція знайшла підтримку і в новому ЦК України, де цьому позову присвячена ст. 392 ЦК України.

Зобов'язально-правові засоби захисту права власності характеризуються тим, що спрямовані проти порушення прав власника певною особою. При цьому самої речі в натурі вже не існує або вона пошкоджена і існує потреба у відновленні її якості. До таких засобів захисту належать, наприклад, вимоги по відшкодуванню заподіяної майнової шкоди; вимоги про виконання договору і передачу боржником кредитору (власнику) речі, що йому належить; вимоги про повернення безпідставно одержаного за рахунок власника майна тощо.

7. Загальна характеристика речових позовів для захисту права власності

Основним речово-правовим засобом захисту права власності є віндикаційний позов, сутність якого полягає у витребуванні власником свого майна з чужого володіння. Зокрема, ст. 381 ЦК України встановлює, що власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним.

Право на віндикацію належить власнику, який втратив володіння річчю. Нарівні з ним віндикувати майно може особа, яка хоч і не є власником, але володіє майном внаслідок закону або договору. Такою особою (титульним власником) може бути орендар, зберігач тощо.

Відповідачем за віндикаційним позовом є фактичний володілець майна, який володіє ним без правових підстав – незаконний володілець.

Змістом віндикаційного позову, як зазначалося, є вимога про повернення з чужого незаконного володіння індивідуально-визначеної речі та компенсацію шкоди, зазнаної при цьому власником. Тому позивач має право вимагати повернення саме тієї своєї речі, яку він втратив, а не аналогічного майна. Індивідуально-визначена річ є юридично незамінною і тому загибель її призводить до втрати власником права на віндикаційний позов. У цьому випадку він має право вимагати відшкодування збитків, заподіяних загибеллю цієї речі.

Умови задоволення віндикаційного позову залежать від того, чи незаконне володіння є добросовісним чи недобросовісним.

Володілець (набувач речі) вважається добросовісним, якщо він не знав і не міг знати про те, що відчужувач речі не мав права на її відчуження.

Володілець вважається недобросовісним, якщо знав чи (міг) мусив знати, що придбав річ у особи, яка не мала права на її відчуження.

При цьому діє презумпція правомірності правочину, за яким річ була передана від відчужувача до набувача (ст. 204 ЦК України). Для її спростування має бути доведено, що набувач навмисно чи з грубої необережності не врахував обставин правочину, які свідчили про те, що річ відчужується неправомірно. Отже, однієї лише простої необережності набувача недостатньо для визнання його недобросовісним, мусять мати місце його намір або груба необережність.

У незаконного недобросовісного володільця (набувача) річ вилучається у всіх випадках.

Питання про витребування речі у незаконного добросовісного володільця вирішується в залежності від того, оплатно чи безоплатно він придбав річ. Так, при безвідплатному набутті майна від особи, яка не мала право його відчужувати, власник має право витребувати майно у всіх випадках (ч. 3 ст. 388 ЦК України). Таке рішення цілком логічне. Безвідплатний набувач у випадку відібрання у нього речі нічого не втрачає: річ не його і на її придбання він нічого не витратив.

Якщо майно придбане добросовісним володільцем відплатно, то можливість його витребування залежить від характеру вибуття майна з володіння власника або особи, якій воно було передане власником.

Зокрема, власник може витребувати таке майно лише у разі, якщо майно:

- 1) було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння;
- 2) було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння;
- 3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом.

Проте, у кожному разі майно не може бути витребуване від добросовісного набувача, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень. Таким чином, право власника на витребування речі з чужого незаконного володіння обмежується в інтересах добросовісного відплатного набувача, який придбав річ за вказаних в ч. 2 ст. 388 ЦК України обставин.

Добросовісність або недобросовісність незаконного володільця має також істотне значення:

- 1) у разі необхідності витребування грошей та цінних паперів,
- 2) при розрахунках у разі повернення речі з чужого незаконного володіння.

1) Гроші, а також цінні папери на пред'явника, що існують у документарній формі, взагалі не можуть бути витребовані від добросовісного набувача (ст. 389 ЦК України). При цьому не має значення, чи вибуло таке майно від власника з його волі, чи майно надійшло до набувача безвідплатно і т.д. Добросовісність набувача вже сама по собі є достатньою підставою для відмови у позові власнику про витребування зазначених речей. Іменні цінні папери можна витребувати від добросовісного незаконного володільця, внаслідок їхньої індивідуалізації. Тому при витребуванні іменних цінних паперів застосовуються правила ст. 388 ЦК України.

2) Головні відмінності у відповідальності добросовісного та недобросовісного набувача при розрахунках після витребування майна полягають у такому:

а) Недобросовісний володілець зобов'язаний повернути або відшкодувати власнику всі прибутки, які він отримав або мав отримати, за весь час володіння річчю.

Добросовісний володілець мусить це зробити з моменту, коли він дізнався про неправомірність свого володіння. Наприклад, це може бути момент вручення повістки до суду тощо (ч. 1 та 2 ст. 390 ЦК України).

б) Добросовісний володілець може залишити за собою зроблені поліпшення речі, якщо вони можуть бути відокремлені без її пошкодження. Під поліпшеннями розуміють такі витрати на майно, які, з одного боку, не диктуються необхідністю його збереження, але, з іншого, – носять обґрунтований характер, оскільки поліпшують експлуатаційні властивості речі.

Якщо відокремлення поліпшень неможливе, добросовісний володілець має право вимагати від власника відшкодування вартості зроблених поліпшень, але не більше за розмір збільшення вартості речі (ч. 4 ст. 390 ЦК України).

Негаторний позов – це вимога власника, що володіє річчю, про усунення перешкод у здійсненні правоможностей користування і розпорядження майном.

Умови подання негаторного позову такі:

- 1) річ знаходиться у власника,

2) інша особа заважає користуванню, розпорядженню тощо цією річчю,

3) для створення таких перешкод нема правомірних підстав (припису закону, договору між власником та іншою особою тощо).

Позивачем за негаторним позовом є власник або інша особа, уповноважена на це законом або договором, що володіє річчю, але позбавлена можливості користуватися і розпоряджатися нею.

Відповідачем є особа, яка своєю протиправною поведінкою створює перешкоди, що заважають нормальному здійсненню права власності.

Зміст негаторного позову складають вимоги позивача (власника або іншої особи, уповноваженої законом або договором) про усунення порушень, не пов'язаних з позбавленням володіння.

Частіше за все, йдеться про правопорушення, які перешкоджають здійсненню права користування. Наприклад, користування будинком може бути утруднене у зв'язку з тим, що власник сусіднього будинку, прокладаючи собі водовід, прорив каналу перед виїздом з двору не тільки свого, але й сусідського. За допомогою негаторного позову власник може добитися, щоб порушник своїми силами усунув створені ним перешкоди (засипав каналу, відновив асфальт і т.д.).

Зустрічаються також порушення у вигляді створення перешкод здійсненню правоможності розпорядження. Наприклад, хтось з членів сім'ї власника будинку, сховавши документи, які підтверджують право власності на будинок, намагається перешкодити відчуженню будинку. У цьому випадку, достовірно знаючи про приховання документів, власник може вимагати припинення порушення і повернення документів.

Підставою негаторного позову є обставини, що обґрунтовують право позивача на користування і розпорядження майном, а також підтверджують, що поведінка третьої особи створює перешкоди у здійсненні цих правоможностей. Обов'язком власника не є доказування неправомірності дій відповідача. Вони припускаються такими, доки сам відповідач не доведе правомірність своєї поведінки.

Негаторний позов може бути пред'явлений тільки під час існування правопорушення. З усуненням перешкод у здійсненні правоможностей користування і розпорядження речами відпадають і підстави для подання негаторного позову. У зв'язку з цим негаторний позов не підпадає під дію позовної давності: доки порушення існує, негатор-

ний позов може бути подано, незалежно від моменту виникнення права на нього; якщо правопорушення припинене, то немає підстав для звернення із таким позовом.

Позов про визнання права власності – це вимога власника майна про констатацію перед третіми особами факту наявності у нього права власності на спірне майно. При цьому такий позов може бути поданим окремо або у поєднанні з вимогами про повернення майна чи усунення перешкод у користуванні і розпорядженні майном. В останньому випадку має місце поєднання позову про визнання права власності з віндикаційним, або негаторним, або прогібаторним позовом тощо.

Позови про визнання права власності спрямовані на захист можливості здійснення права власності шляхом підтвердження в судовому порядку факту приналежності йому спірного майна на праві власності.

Умови подання позову про визнання права власності:

- 1) наявність права власності у позивача,
- 2) оспорування права власності іншими особами,
- 3) наявність у власника можливості довести своє право власності.

Позивачем може бути власник речі, незалежно від того, володіє він нею чи ні.

Відповідач – особа, що заявляє чи не заявляє про свої права на річ, але у кожному разі оспорує право власності позивача або не визнає за позивачем права власності на спірне майно.

Змістом позову є вимога власника, чий права оспоруються, про констатацію перед особами, які оспорюють його право на річ, наявності у нього права власності на спірне майно

Підтвердження позивачем своїх прав на майно може здійснюватися шляхом надання ним правовстановлюючих документів, свідчень, а також будь-яких інших доказів, що підтверджують належність позивачу спірного майна. Якщо майно знаходиться у володінні позивача, діє презумпція правомірності фактичного володіння.

Оскільки позови про визнання права власності не пов'язані з конкретними порушеннями правоможностей власника і зумовлені триваючим порушенням з боку третіх осіб, на них, як і на негаторні позови, не поширюється позовна давність.

Якщо вимога про визнання права власності супроводжується позовом про витребування майна з чужого незаконного володіння

або про усунення порушень права власності, не пов'язаних з порушенням володіння тощо, то задоволення вимоги про визнання права власності є лише передумовою для досягнення позивачем кінцевої мети позову (наприклад, повернути майно у своє володіння).

Позов про визнання судом права власності на майно може також мати місце тоді, коли у позивача відсутні документи, які засвідчують його право власності, і це право оспорує відповідач.

Персональні засоби захисту права власності – це такі засоби, що спрямовані на припинення його порушення з боку певних осіб.

Нарівні з речово-правовими позовами існують також персональні засоби захисту права власності. До них належать:

- позови, пов'язані з порушенням права власності при невиконанні або неналежному виконанні обов'язків за договором;
- позови про відшкодування шкоди, завданої псуванням або знищенням речі;
- позови про повернення майна, безпідставно отриманого або збереженого за рахунок іншої особи.

Завдання або кейси для поточного контролю знань:

Задача 1. Громадянин С. є власником житлового будинку. У лютому 2022 р. до вказаного будинку він вселив громадянку О., з якою познайомився влітку на курорті і перебував у близьких стосунках. Шлюб між С. і О. не укладався, проте вони з лютого 2022 р. по лютий 2023 р. проживали разом, вели спільне господарство, мали спільний бюджет, піклувались одне про одного. У березні 2023 р. С., запідозривши О. у зраді, посварився із нею і сказав, аби вона збирала свої речі і забиралася геть з його будинку. О. відмовилась залишати будинок. Тоді С. змінив замки у входних дверях і не впускав О. до будинку. О. звернулась із позовом до суду про визнання за нею права користування житлом у належному С. житловому будинку. У судовому засіданні С. заявив, що він є власником житлового будинку, а О. жодних прав на цей будинок не має.

Вирішіть спір. Проаналізуйте ст. 405 ЦК та ст.ст. 156, 157 ЖК.

Задача 2. Ніна Гробчак в 2010 році зареєструвала шлюб з Вістом. Він вселився в будинок Гробчак, що належав їй на праві приватної власності, як член сім'ї. У 2016 році Віст поїхав на заробітки в Казах-

стан. Ніяких відомостей про себе не подавав, тож у березні 2008 року Гробчак звернулась до суду з заявою про визнання Віста безвісно відсутнім. Суд виніс рішення, яким дана заява була задоволена. Віст був виселений з будинку як такий, що був відсутній без поважних причин більше року.

У серпні 2018 року Віст звернувся з позовом до суду про вселення, бо вважав що він був відсутній з поважних причин. Гробчак була проти вселення Віста у свій будинок і подала позов про розірвання з ним шлюбу. В судовому засіданні Віст був проти розірвання шлюбу і просив суд визнати за ним право на проживання у будинку Гробчак і вселити його в цей будинок. Яке рішення повинен прийняти суд?

Задача 3. Після смерті Петрова належний йому на праві власності дачний будинок та дачна ділянка були порівну поділені між його дочками – єдиними спадкоємцями усього його майна. Дачна ділянка, оточена капітальним забором, була розділена між спадкоємцями таким чином, що на території однієї виявилися ворота для в'їзду автомашин, а на території іншої – хвіртка чорного ходу. Власниця тієї частини ділянки, на якій виявилася хвіртка чорного ходу, звернулася з проханням до старшої сестри в офіційному порядку дозволити їй користатися воротами для в'їзду і виїзду автомашин і, відповідно, надати право проїзду через приналежний сестрі ділянку. Сестра відповіла відмовою, заявивши, що проїзд автомашин через її ділянку зашкодить частині насаджень і, крім того, ворота можна зробити й в іншому місці.

Молодша сестра звернулася в суд з вимогою підтвердити її законне право сервітутного характеру на проїзд через ворота і земельну ділянку сестри.

Що можна визнати правом сервітутного характеру? На якій підставі виникає сервітут? Чи можна вважати, що у даному випадку, з огляду на рівні права обох сестер на спадкування майна, сервітут виникає автоматично, без будь-яких додаткових умов: висновку, договору, державної реєстрації тощо? Якщо ні, то що може бути підставою для встановлення сервітуту у даному випадку? Чи вплине на рішення суду, з урахуванням викладених обставин наявність об'єктивної неможливості встановити другі ворота на ділянці позивача (через наявність перед забором комунікацій, інженерних споруджень, що

виключають проїзд через них)? Яким повинно бути рішення суду по даній справі?

Задача 4. Одеська міська рада передала пану Чаленко за безстроковим договором суперфіція земельну ділянку у 25 га. з розрахунку, що він побудує приміщення для будинку дитячої творчості. Однак пан Чаленко організував на означеній території тимчасовий ринок з невеликими тимчасовими будівлями. Чи є в означеній ситуації підстави для припинення договору суперфіція? Чи зміниться відповідь в залежності від строковості або безстроковості означеного договору?

Задача 5. Пан Стародубцев продав пану Марченку телевізор. За домовленістю сторін Марченко повинен був забрати телевізор через два дні. Вночі в квартирі Стародубцева трапилась пожежа в результаті якої згорів зазначений телевізор. Стародубцев відмовився повернути Марченку отриману за телевізор грошову суму посилаючись на те, що Марченко як власник телевізора несе ризик випадкової загибелі речі.

Марченко звернувся до суду.

Яке рішення повинен винести суд?

Задача 6. Пані Колісниченко розбираючи речі отримані у спадщину від батька виявила серед них декілька сплавів платини. Вона розповіла про це своїй подрузі, яка повідомила фінансовий орган про те, що у власності приватної особи знаходиться майно, яке не повинно бути у приватній власності. Пані Колісниченко не заперечувала факт наявності в неї платини.

Фінансовий орган вручив пані Колісниченко припис про необхідність розпорядження платиною у встановленому законом порядку. Оскільки пані Колісниченко цього не зробила, до неї пред'явили позов про примусове відчуження платини з відшкодуванням її вартості за державними розцінками.

Пані Колісниченко проти позову заперечувала, посилаючись на те, що ринкова вартість платини значно вище.

Вирішить справу.

Задача 7. Під час проходження археологічної практики студенти другого курсу історичного факультету ОДУ Сіренко та Петров

знайшли на розкопках кургану декілька старовинних золотих прикрас. Сіренко запропонував Петрову розділити знахідки між собою і нікому не говорити про це.

Чи законна пропозиція Сіренка? Які дії повинні вчинити Петров та Сіренко згідно чинного законодавства?

Задача 8. До фермерського господарства пана Онопрієнко пристала корова. Оскільки корову нічим було годувати, фермер забив її, м'ясо продав на базарі, а шкуру передав на шкіряний завод в обмін на шкіряні вироби.

Через два місяці з'явився власник корови.

До кого і які вимоги він може пред'явити згідно чинного законодавства?

Задача 9. Сім'я К. вирішила збудувати на місці старого батьківського будинку новий. Розбираючи стару будівлю сусід П., який допомагав сім'ї К. у будівельних роботах, знайшов під підлогою старий глечик. У ньому були заховані 44 старовинні монети; 10 з них були золоті. За попередньою експертною оцінкою вартість знайденого становила 27 500 грн.

Проаналізуйте ситуацію. Чи зміниться вирішення якщо гр. П. допомагав сім'ї К. за оплату?

Задача 10. Пан Івасюк в червні 2018 року придбав у пана Петренка автомобіль. Договір був оформлена шляхом фактичної передачі автомобіля, видачі паном Петренко пану Івасюку, розписки в отриманні грошової суми за автомобіль, і оформленням на пана Івасюка довіреності на право розпорядження цим автомобілем. Довіреність була видана строком на 3 роки.

Через 1,5 роки, в січні 2020 року пан Івасюк, вважаючи себе власником автомобіля, вирішив зняти автомобіль з обліку для його продажу. Орган внутрішніх справ вилучив у нього автомобіль, в зв'язку з тим, що пан Петренко в березні 2019 року був засуджений за скоєння важкого злочину, і йому призначили покарання, пов'язане з позбавленням волі та конфіскацією майна, що йому належить.

Пан Івасюк звернувся до суду з позовом про повернення йому автомобіля, як правомірному власнику.

Дайте правову оцінку діям Органу внутрішніх справ. Чи є підстави для визнання права приватної власності пана Івасюка на автомобіль? Як пану Івасюку захистити свої права.

Задача 11. Мешканцю м. Харкова Авілову на праві приватної власності належав будинок, який хотів придбати у нього за 16 тис. грн. Гаврющенко, мешканець м. Лозової. 5 травня 2020 р. Авілов і Гаврющенко засвідчили договір купівлі-продажу будинку у нотаріальній конторі, здійснили його державну реєстрацію, і Гаврющенко передав Авілову 8 тис. грн, а решту грошей пообіцяв передати 20 травня 2020 р. у день переїзду в будинок для проживання.

У місці розташування будинку 8 травня стався вибух газу в газомережі, і будинок повністю згорів. Гаврющенко звернувся з позовом про витребування від Авілова 8 тис. грн. У свою чергу Авілов заявив зустрічний позов до Гаврющенка з вимогою сплатити 8 тис. грн, вважаючи, що власником будинку став останній.

Як має бути вирішена ця справа? Як визначається момент переходу права власності до набувача за договором?

Задача 12. Громадянин А. побачив на подвір'ї шафу, що стояла поблизу паркану кілька днів. Коли А. запитав у сусідів, кому належить шафа, вони відповіли, що її виніс на двір один із сусідів, громадянин Б., який заявив, що вона йому не потрібна. Позаяк шафа була в непоганому стані, громадянин А. забрав її додому, реставрував і почав користуватися нею. Місяць потому громадянин А. зустрівся із громадянином А. і той заявив, що давно розшукує свою шафу, оскільки його дружина лає його за цей вчинок, і він вирішив повернути шафу; йому вдалося з'ясувати, у кого його шафа і вимагає негайно повернути її. Громадянин А. заперечив, посилаючись на сусідів, які можуть підтвердити відмову громадянина Б. від шафи. При цьому він зазначив, що на відновлення шафи він витратив певні кошти і повертати її не збирається. Хто має рацію в цій суперечці? Чи має право колишній власник змінити рішення про відмову від права власності на майно?

Задача 13. На прохання сусідки, яка проживала одна, Кирилова передала їй в платне користування телевізор. Через кілька місяців сусідка захворіла і попросила Кирилову відстрочити плату. За місяць сусідка померла і все її майно успадкувала її дочка Тарасова. Кири-

лова звернулась до неї з проханням повернути її телевізор та сплатити заборгованість за користування ним. Однак, донька відмовилась і пояснила, що мати нічого не згадувала про те, що телевізор взяла в користування і вважає, що мати його купила.

Проаналізуйте ситуацію. Який спосіб захисту слід обрати Кириловій для захисту свого права власності.

Задача 14. Пані Колосова віддала дорогий раритетний настінний годинник для ремонту в майстерню. Коли вона з'явилась за ним через два тижні, як було домовлено, то їй пояснили, що майстер, який ремонтує її годинник захворів, а сам годинник взяв додому щоб доремонтувати його. За кілька днів пані Колосова побачила свій годинник у ломбарді. Як з'ясувалось, годинник у ломбард дала дружина майстра, що його ремонтував. Ломбард годинник взяв у заставу і погоджувався повернути його за умови сплати позики. Майстер та його дружина пояснили, що не мають грошей для повернення позики.

Колосова звернулась до ломбарду з віндикаційним позовом.

Чи є підстави для задоволення індикаційного позову пані Колосової? Вирішіть спір по суті

Задача 15. Семборак звернувся з позовом до Якимовської про повернення суми позики. Ухвалою судді з метою забезпечення позову на майно Якимовської було накладено арешт і зобов'язано державну виконавчу службу провести опис її майна. Серед майна, яке описав державний виконавець, опинилися телевізор «Самсунг», ноутбук та холодильник, які належали синові Якимовської – Олексію.

В який спосіб Олексій Якимовський може захистити свої права на майно?

Задача 16. Кукушкіна звернулася до суду з позовом до Носика про повернення належного їй годинника. Позивачка посилалася на те, що Носик знайшов загублений нею годинник та відмовляється його повернути. Відповідач не визнавав позову, категорично заперечуючи факт знахідки.

Яким може бути рішення суду? Дайте правову оцінку ситуації.

Чи зміниться рішення суду, якщо:

- а) Носик купив годинник у комісійному магазині?
- б) годинник був подарований Носику його товаришем?

в) Кукушкіна здала годинник у майстерню на ремонт та не забрала його. Майстерня через півроку реалізувала годинник через комісійний магазин.

Тема 4. Зобов'язання

1. Поняття та елементи зобов'язань, система зобов'язального права.
2. Суб'єкти зобов'язання. Множинність осіб у зобов'язанні. Зобов'язання на користь третьої особи. Заміна осіб у зобов'язанні.
3. Загальна характеристика засобів забезпечення виконання зобов'язань.
4. Поняття цивільно-правових договорів та їх класифікація.
5. Зміст договору. Умови договору і їх види.
6. Укладання договору. Стадії укладання. Зміна договору.
7. Виконання договору. Випадки припинення договорів.
8. Недоговірні зобов'язання.

1. Поняття, елементи та система зобов'язального права.

Зобов'язальне право є найбільшою підгалуззю цивільного права.

Зобов'язальне право становить собою підгалузь цивільного права, що регулює цивільний оборот, тобто відносини з переходу від одних осіб до інших матеріальних та інших благ, які (відносини) набувають форми зобов'язання, на підставі договору та інших зазначених у законі підстав.

Зобов'язальне право, як і будь-яка підгалузь, складається з низки правових норм, які в своїй сукупності утворюють відповідну систему.

Загальна частина зобов'язального права складається із загальних для всіх зобов'язань положень, що охоплюють поняття і види зобов'язань, підстави їх виникнення, способи виконання і припинення.

Особлива частина зобов'язального права складається з інститутів, що охоплюють норми про окремі однотипні різновиди зобов'язань.

Зобов'язальні правовідносини в цивільному праві прийнято називати зобов'язаннями, тобто терміни «зобов'язальне правовідношення» та «зобов'язання» є тотожними.

Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) пев-

ну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку (ст. 509 ЦК України).

Поняттям зобов'язання охоплюються три великі групи зобов'язань. По-перше, різноманітні договори (купівля-продаж, оренда, будівельний і побутовий підряд, перевезення, зберігання, кредитування й ін.), що забезпечують повсякденний рух товарів і послуг на ринку. По-друге, недоговірні зобов'язання правомірного напрямку, що також обслуговують насамперед ринок. По-третє, зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди (делікти) і безпідставного збагачення, покликані захищати порушені права фізичних і юридичних осіб.

Як правило, суть зобов'язань складається в обов'язку вчинити певні дії: передати річ, виконати роботу, зробити послугу. Однак ним може супроводжувати обов'язок утримуватися від дій, наприклад, зберігач за договором зберігання не вправі користуватися переданим йому для зберігання майном. Немає правових перешкод до того, щоб предметом зобов'язання був тільки обов'язок утримання від дії, якщо таке становить інтерес для іншої сторони.

Більшість зобов'язань відповідно до природи цивільного права являють собою майнові відносини. Однак бувають і *немайнові* зобов'язання. Такими є, наприклад, зобов'язання, що виникають із договорів доручення, що передбачають здійснення дій немайнового характеру представником від імені довірителя.

Елементами зобов'язання як цивільного правовідношення є суб'єкти, об'єкти, зміст.

Суб'єкти. У зобов'язанні беруть участь дві сторони: зобов'язана сторона – боржник, зобов'язаний вчинити певну дію, що становить зміст зобов'язання, чи утриматися від певних дій, та уповноважена сторона – кредитор, який має право вимагати виконання зобов'язання.

Суб'єкти зобов'язання іменуються як кредитор та боржник (в окремих видах зобов'язань вони мають спеціальні назви, як наприклад, позичальник – позикодавець, орендар – орендодавець), при цьому ці суб'єкти не завжди співпадають із термінами кредитор-боржник.

Суб'єктами зобов'язання, як і будь-яких цивільних правовідносин, можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава, інші соціальні утворення (АРК, територіальні громади, інші суб'єкти публічного права).

Але це не означає, що у всіх зобов'язаннях одночасно беруть участь тільки дві особи. Можна говорити про два різновиди ускладнення суб'єктного складу зобов'язання. По-перше, кількість кредиторів і боржників в конкретному зобов'язанні не обмежується, тому можливі зобов'язання з множинністю осіб. По-друге, в деяких зобов'язаннях крім боржника і кредитора можуть брати участь і інші суб'єкти – треті особи.

Об'єкт зобов'язання. Юридичним об'єктом зобов'язання є певна поведінка зобов'язаної особи, тобто дія або утримання від дій, що повинна виконати зобов'язана особа. Об'єкт зобов'язання варто відрізнити від того об'єкта права (річ, цінний папір, робота), у відношенні якого відбувається дія. Так, предметом обов'язку передати певну річ є не річ, а дія по її передачі.

Дія – це правомірний вольовий акт, оскільки протиправні дії предметом зобов'язання бути не можуть.

Дія, що має бути зроблена зобов'язаною особою, повинна бути фактично можливою, здійсненою. У відповідності до ст. 607 ЦК України зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає.

Юридична неможливість об'єкта зобов'язання виникає тоді, коли відповідна поведінка є протиправною.

Варто враховувати, що при первинній (такій, що виникає до виникнення зобов'язання) неможливості зобов'язання не виникає в силу дефекту об'єкту зобов'язання, а при вторинній неможливості виконання зобов'язання веде до припинення зобов'язання за ст. 607 ЦК України.

Характерною рисою зобов'язання є те, що на перший план у зобов'язанні виступають позитивні дії боржника, а негативна поведінка (утримання від вчинення визначених дій) не мають визначального характеру.

У багатьох зобов'язаннях виділяють також матеріальний об'єкт зобов'язання – конкретне майно, з приводу якого, наприклад, укладається договір. В ряді зобов'язань матеріальний об'єкт взагалі відсутній, наприклад, в деяких договірних зобов'язаннях по наданню послуг.

Зміст зобов'язального правовідношення складає право вимоги кредитора і борг боржника. Право вимоги однієї сторони і відповідний їй обов'язок іншої сторони направлено на те, щоб боржник вчинив певну дію або утримався від якої-небудь дії. Таким чином, роз-

різняють зобов'язання з позитивним змістом, коли боржник зобов'язаний вчинити на користь кредитора яку-небудь дію, і з негативним змістом, коли боржник зобов'язаний утриматися від здійснення дії.

Утримання від дій також являє собою вольовий акт із чітко позначеними границями. Із цієї причини не слід змішувати утримання від дій з бездіяльністю. І дія, і утримання від дії можуть носити як однократний, неперервний, багаторазовий, але завжди конкретний характер. Прикладом дій служить обов'язок постачальника передавати покупцеві продукцію у вигляді певної партії або передавати конкретні партії щомісяця, щотижня або щодня. Нарешті, зобов'язання може передбачати безперервне здійснення дій протягом певного періоду (приклад – договір енергопостачання).

Зобов'язання, як правило, визначає, які дії (утримання від дій), ким, у якому обсязі, коли, де і як повинні бути виконані.

2. Суб'єкти зобов'язання. Множинність осіб у зобов'язанні.

Зобов'язання на користь третьої особи. Заміна осіб у зобов'язанні.

У зобов'язанні беруть участь дві сторони: зобов'язана сторона – боржник, зобов'язаний вчинити певну дію, що становить зміст зобов'язання, чи утриматися від певних дій, та управоможена сторона – кредитор, який має право вимагати виконання зобов'язання.

Зобов'язання за участі третіх осіб. Треті особи, беручи участь в зобов'язаннях, зв'язані правовідносинами лише з одним з основних суб'єктів – з кредитором, або з боржником. Це відрізняє їх, зокрема від субсидіарних зобов'язань, в яких додатковий боржник зв'язаний правовідносинами як з основним боржником, так і з його кредитором, а тому виступає як боржник, а не як самостійна третя особа.

Стаття 511 ЦК України встановлює імперативне правило – зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи. Таке положення закону слідує з того, що встановлення обов'язків для третіх осіб, які не є учасниками зобов'язання, не відповідало б засадам справедливості, на яких мають ґрунтуватися зобов'язання [27].

Разом з тим, у випадках, встановлених договором, зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора. Це можливе, наприклад, у випадку укладення договору на користь третьої особи (ст. 636 ЦК України).

До зобов'язань за участі третіх осіб відносяться: зобов'язання на користь третьої особи, зобов'язання, що виконуються третій особі (переадресація виконання); зобов'язання, що виконуються третьою особою (передурочення виконання).

Зобов'язання на користь третіх осіб є договірними зобов'язаннями, виконання яких може вимагати не тільки кредитор, але і третя особа, що не брала участь в укладенні договору, оскільки саме в його користь було обумовлено виконання.

Наприклад, у договорі страхування життя, страхова сума виплачується у разі смерті застрахованої особи вказаному ним в договорі особі, у договорі банківського вкладу на користь призначеної вкладником особи, може бути передбачене право вимоги цієї суми іншою особою при настанні певних умов (внесок на ім'я неповнолітнього, зроблений його батьками з умовою дозволу розпорядження ним лише по настанню повноліття).

Третя особа (новий кредитор) через договір боржника з первинним кредитором може набути лише право вимоги, але не обов'язок.

Варто відрізнити обов'язок на користь третьої особи від обов'язку, що тільки виконується третій особі. Обов'язок на користь третьої особи створює для третьої особи повноваження вимагати примусового виконання, а обов'язок, що тільки виконується третій особі, ніяких повноважень і прав для третьої особи не породжує. Третя особа, у відношенні якого обов'язок тільки виконується, може не мати й інтересу в її виконанні на відміну від особи, на користь (в інтересах) якого обов'язок установлений.

Складними (зобов'язаннями з множиною осіб) є зобов'язання, де на котрійсь із сторін (або на обох сторонах) виступають декілька осіб. В залежності від кількості суб'єктів на тій або іншій (або на кожній) стороні зобов'язань розрізняють зобов'язання прості і складні (з множинністю осіб).

Якщо в зобов'язанні кілька кредиторів, – це активна множина, якщо кілька боржників, – пасивна множина, якщо декілька тих і інших – змішана множина осіб.

З точки зору способу виконання зобов'язання з множинністю осіб поділяються на часткові та солідарні.

Зазвичай, зобов'язання з множинністю осіб є частковими. У частковому активному зобов'язанні кожен із кредиторів має право вимагати від боржника виконання зобов'язання лише у певній частці,

причому частки передбачаються рівними, якщо інше прямо не встановлено законом або договором.

Кредитор, який одержав належне йому виконання, із зобов'язання вибуває, але воно зберігає свою силу для решти кредиторів доти, поки вони не здійснять належне їм право.

У частковому пасивному зобов'язанні кожен із боржників зобов'язаний надати кредиторів виконання лише у певній частці з тим, щоб боржник, який виконав зобов'язання, вибував, але воно зберігало силу для решти боржників, поки вони не виконають покладений на них обов'язок перед кредитором. У змішаному частковому зобов'язанні поєднуються обидва принципи: в такому зобов'язанні кожен із кредиторів може вимагати виконання в певній частці від кожного із боржників.

Солідарні зобов'язання (*solidus* – повний, цілий) виникають лише у випадках спеціально передбачених договором або законом, як виняток з загального правила, оскільки зобов'язання із множинністю осіб передбачаються частковими. До визначених законом випадків належить випадки неподільності предмета, при сумісному заподіяння шкоди (ст. 1190 ЦК України) тощо.

Солідарні зобов'язання можуть бути пасивними, при наявності єдиного солідарного обов'язку декількох боржників перед кредитором (ст. 543 ЦК України), активними, при єдиній солідарній вимозі декількох кредиторів до одного боржника (ст. 544 ЦК України), або змішаними, що поєднують активні та пасивні солідарні зобов'язання, тобто мають множинність осіб як з боку кредитора, так і з боку боржника. До останніх зобов'язань відповідно застосовуються правила про активні та пасивні солідарні зобов'язання. В такому зобов'язанні кожен із кредиторів може вимагати виконання в повному обсязі від кожного з боржників.

Заміна осіб у зобов'язанні. Маються на увазі випадки, коли зобов'язання не виконуються конкретно визначеній особі на стороні кредитора, або не виконується конкретно визначеною особою на стороні боржника. Відбувається заміна особи на стороні кредитора чи боржника, що супроводжується відповідним правонаступництвом.

Заміна кредитора означає, що із зобов'язання вибуває колишній (первісний) кредитор і його замінює інша особа, що вступила в це зобов'язання. Це можливо у всіх випадках, крім тих, коли така заміна заборонена договором або законом (ст. 515 ЦК України)

Підстави заміни кредитора:

1) цесія (відступлення права вимоги) – передання ним своїх прав іншій особі за правочином;

2) правонаступництво – воно може бути як універсальним (наприклад, спадкування за загальними правилами), так і сингулярним, тобто частковим (наприклад, у деяких випадках реорганізації юридичних осіб);

3) суброгація (теж є видом правонаступництвом в силу закону, але специфічним, тому може бути виділений окремо) – виконання зобов'язання за боржника третьою особою із вступом зазначеної особи у права кредитора (наприклад, п. 3 ст. 528 ЦК України, ст. 993 ЦК України).

3. Загальна характеристика засобів забезпечення виконання зобов'язань.

Згідно зі ст. 546 ЦК України виконання зобов'язання може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією, заставою, притриманням, завдатком. Договором або законом можуть бути встановлені інші види забезпечення виконання зобов'язання (страхування) [84; С. 600].

Характерні ознаки засобів забезпечення виконання зобов'язань:

- 1) майновий зміст;
- 2) націлені на спонукання боржника до виконання свого боргу (а не тільки на його покарання як правопорушника);
- 3) носять додатковий (акцесорний) характер (крім гарантії): при недійсності або припиненні основного зобов'язання вони також припиняють свою дію;
- 4) можуть забезпечувати лише дійсні зобов'язання.

Види способів забезпечення виконання зобов'язань:

- 1) пов'язані та не пов'язані з попереднім виділенням майна;
- 2) засоби цивільно-правової відповідальності та міри захисту;
- 3) такі, що можуть бути застосовані у відносинах з будь-якими суб'єктами, або лише у відносинах за участі фізичних осіб, або виключно за участі юридичних осіб і т.ін.;

4) речово-правові засоби: застава, завдаток, притримання (інтереси кредитора забезпечуються за рахунок заздалегідь виділеного майна);

5) зобов'язально-правові засоби: неустойка, порука, гарантія (стимулюють боржника до належного виконання зобов'язання шляхом

створення можливості пред'явлення до нього або до третіх осіб, що вступили заздалегідь в договір, зобов'язальної вимоги).

Згідно ст. 547 ЦК України встановлюється письмова форма правочину щодо забезпечення виконання зобов'язання. Для деяких видів правочинів щодо забезпечення виконання зобов'язання законом передбачено обов'язкову нотаріальну форму. Зокрема, це стосується окремих видів застави (ст. 577 ЦК України), іпотечних договорів (ст. 10 Закону України «Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю», ст. 18 Закону України «Про іпотеку») та ін.

Правочин щодо забезпечення виконання зобов'язання, вчинений із недодержанням письмової форми, є нікчемним. Якщо законом передбачено обов'язкову письмову нотаріальну форму правочину про забезпечення виконання зобов'язання, то її недотримання також призводить до нікчемності договору.

Неустойкою (штрафом, пенею) є грошова сума або інше майно, які боржник повинен передати кредиторowi у разі порушення боржником зобов'язання (ст. 549 ЦК України).

Видами неустойки є штраф та пеня. Штраф встановлюється за невиконання або неналежне виконання зобов'язання та обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання. Пеня застосовується виключно у грошових зобов'язаннях, встановлюється тільки за прострочення виконання (порушення умови про строки) та обчислюється у відсотках від суми несвоечасно виконаного зобов'язання. Пеня має триваючий характер, тобто нарахування пені здійснюється за кожний день прострочення виконання.

Право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання (ст. 550 ЦК України). Оскільки стягнення неустойки є самостійною мірою цивільно-правової відповідальності, на суму неустойки не нараховуються проценти.

Предметом неустойки може бути грошова сума, рухоме і нерухоме майно (ст. 551 ЦК України).

Боржник, який сплатив неустойку, зобов'язаний також виконати своє зобов'язання в натурі, тобто передати річ, виконати роботи, надати послуги, сплатити гроші або виконати інші обов'язки, які покладені на нього договором.

Оскільки сплата (передача) неустойки та відшкодування збитків є самостійними формами цивільно-правової відповідальності, ч. 2 ст. 552 ЦК України дозволяє їх одночасне застосування в разі порушення зобов'язання.

Договір поруки укладається між кредитором за основним зобов'язанням та поручителем. При цьому на стороні поручителя можуть виступати як одна особа, так і кілька осіб. Боржник стороною договору поруки не виступає, він є стороною основного зобов'язання.

Обсяг поруки може не співпадати з обсягом боргу за основним зобов'язанням, він може бути меншим. Оскільки договір поруки має акцесорний характер, його дійсність залежить від дійсності основного зобов'язання, тому порукою може забезпечуватись тільки дійсна вимога.

Поручитель несе перед кредитором солідарну відповідальність з боржником за основним зобов'язанням (якщо договором не встановлена субсидіарна відповідальність). У тому разі, коли кілька осіб виступають поручителем за одним і тим же зобов'язанням, вони стають солідарно зобов'язаними перед кредитором (але договором може бути встановлено інше).

Обсяг відповідальності поручителя визначається договором. Вона може бути обмежена, наприклад, основним боргом чи його частиною. Але у тому випадку, коли обсяг відповідальності поручителя не визначено в договорі, він відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник.

За гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку (ст. 560 ЦК України). До гарантійних відносин у сфері зовнішньоекономічної діяльності також застосовуються Уніфіковані правила по договірним гарантіям 1978 року.

Суб'єктний склад учасників гарантії:

- гарант – це особа, яка видає письмовий документ (гарантію), що містить зобов'язання сплатити грошову суму кредиторіві (бенефіціару) за його вимогою відповідно до умов гарантії. Гарантом може виступати виключно банк, страхова компанія або інша фінансова установа;
- принципал є боржником по основному зобов'язанню перед кредитором (бенефіціаром), належне виконання якого забезпечене гарантією.

- бенефіціар є кредитором принципала за таким основним зобов'язанням та кредитором гаранта за гарантійним зобов'язанням.

Гарантію слід розглядати як сукупність трьох правочинів, що утворюють складний юридичний склад: договір щодо надання банківської гарантії (що укладається між принципалом та гарантом); одностороннього правочину щодо видачі банківської гарантії (що здійснюється гарантом у виконання указаної вище угоди); одностороннього правочину з боку бенефіціара, що свідчить про прийняття гарантії.

Гарант відповідає перед кредитором за порушення основного зобов'язання боржником. Проте особливістю гарантії є те, що її дійсність не залежить від дійсності основного зобов'язання, що забезпечується гарантією (ст. 562 ЦК України). Таким чином гарантійне зобов'язання носить самостійний, автономний характер по відношенню до основного зобов'язання.

Гарантія може забезпечувати як грошове, так і негрошове зобов'язання боржника. При цьому відповідальність гаранта перед кредитором носить виключно грошовий характер (ст. 563 ЦК України). При порушенні боржником основного зобов'язання, гарант повинен лише сплатити грошову суму відповідно до умов гарантії, а не виконати забезпечене зобов'язання в натурі (передати товар, надати послугу тощо).

Гарантія укладається в письмовій формі (ст. 547 ЦК України). Гарантія, видана без додержання письмової форми, є нікчемною.

Відповідно до ст. 570 ЦК України завдатком є грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторіві боржником у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання.

Характерними рисами завдатку є те, що ним забезпечуються тільки зобов'язання, що виникають із договорів; завдатком може бути забезпечене тільки виконання грошового зобов'язання.

Завдаток виконує три основні функції:

- 1) платіжну (авансування), оскільки видається в рахунок належних платежів;
- 2) доказову, оскільки підтверджує факт укладення договору (факт виникнення договірного зобов'язання);
- 3) забезпечувальну – згідно зі ст. 571 ЦК України, якщо порушення зобов'язання сталося з вини боржника, завдаток залишається у

кредитора; якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, він зобов'язаний повернути боржникові завдаток та додатково сплатити суму у розмірі завдатку або його вартості.

Разом з тим у випадку невиконання зобов'язання перед кредитором та боржником постає питання про відшкодування завданих цим збитків. У зв'язку з цим частина 2 ст. 571 ЦК України встановлює, що сторона, винна у порушенні зобов'язання, має відшкодувати другій стороні збитки в сумі, на яку вони перевищують розмір (вартість) завдатку, якщо інше не встановлено договором. Отже, якщо за порушення договору відповідає сторона, яка надала завдаток, вона повинна відшкодувати збитки в частині, що перевищує суму завдатку. У випадках, коли невиконання або неналежне виконання договору відповідає кредитор, боржник може вимагати сплати подвійної суми завдатку (або повернення майна, отриманого у якості завдатку, та додаткової сплати суми у розмірі вартості цього завдатку) та, зверху того, відшкодування збитків в частині, що перевищує однократну суму завдатку. Таким чином, завдаток виконує такі функції: компенсації інтересів сумлінної сторони зобов'язання.

Застава надає кредитору (заставодержателю) має право у разі невиконання боржником (заставадавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом (право застави).

Заставою може бути забезпечено не тільки дійсну вимогу, а й вимогу, яка може виникнути в майбутньому. На підставі ст. 19 Закону України «Про заставу» застава забезпечує вимогу у тому обсязі, який існує на момент задоволення. Заставою забезпечується основний борг, включаючи відсотки, необхідні витрати заставодержателя по утриманню заставленого майна, відшкодування збитків, завданих прострочимо виконання (а у випадках, передбачених договором або законом, – неустойка), а також витрати на здійснення забезпеченої заставою вимоги, якщо інше не передбачено договором застави.

Предметом застави може бути:

- будь-яке майно (зокрема, річ, цінні папери, майнові права), яке може бути відчужене заставодавцем та на яке може бути звернено стягнення;
- майно, яке заставодавець набуде після виникнення застави (майбутній урожай, приплід худоби тощо).

Не можуть бути предметом застави вимоги, що мають особистий характер, а також інші вимоги, заставу яких заборонено законом.

Сторонами заставних правовідносин є заставодавець – особа, що передає своє майно в заставу, і заставодержатель – особа, що приймає в заставу майно заставодавця з метою забезпечення виконання зобов'язання. Сторонами можуть бути фізичні, юридичні особи та держава (ст. 11 Закону «Про заставу»).

Заставодержателем може бути тільки кредитор за забезпеченим заставою основним зобов'язанням.

Заставодавцем може виступати як боржник за основним зобов'язанням, забезпеченим заставою, так і третя особа (майновий поручник). Основна вимога до заставодавця – бути власником майна, яке передається в заставу, оскільки застава майна передбачає принципову можливість його відчуження.

Підставами виникнення застави є договір, закон і рішення суду.

Договір застави вимагає письмової форми, яка може бути простою і нотаріальною. У деяких випадках, коли предметом застави є нерухоме майно, транспортні засоби, космічні об'єкти, договір застави підлягає нотаріальному посвідченню (ст. 13- 14 Закону України «Про заставу»).

Істотними умовами договору застави є: вид застави, сутність забезпеченої заставою вимоги, її розмір, строк виконання, опис предмета застави. Також у договорі можна передбачити проведення оцінки предмета застави.

У разі невиконання зобов'язання, забезпеченого заставою, заставодержатель набуває право звернення стягнення на предмет застави. Звернення стягнення на предмет застави здійснюється за рішенням суду, якщо інше не встановлено договором або законом.

Право притримання полягає у можливості кредитора у разі невиконання боржником у строк зобов'язання перед ним не видавати боржникові річ, якою кредитор правомірно володіє і яка належить і підлягає передачі боржникові, а також задовольнити свої вимоги з її вартості, звернувши на неї стягнення. Предметом притримання може бути лише річ.

Кредитор має право притримати річ незалежно від передбачення такої можливості у договорі, ця риса є особливістю притримання порівняно з іншими способами забезпечення виконання зобов'язань, передбаченими главою 49 ЦК України.

4. Поняття цивільно-правових договорів та їх класифікація.

Договір є найпоширенішою підставою для виникнення цивільних зобов'язань. В цьому ж значенні (як юридичного факту – правочину, що є підставою для виникнення зобов'язання) визначає ЦК України поняття договору. Договір – домовленість сторін, що спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Тому на договір мають поширення всі норми ЦК України про правочини, їх форму, дійсність тощо [85; С. 196].

Крім названого значення, поняття «договір» вживається також для визначення сукупності умов, що визначають дії сторін, для позначення зобов'язання, що виникло з договору, а також самого документу, підписаного його сторонами.

Договір юридично закріплює відносини між сторонами, надаючи їм характер зобов'язань, виконання яких захищене законом; визначає порядок, способи та послідовність здійснення дій сторонами; передбачає засоби забезпечення зобов'язань.

Свобода договорів разом з рівністю учасників цивільних відносин та іншими принципами відноситься до загальних засад цивільного законодавства, закріплених у ст. 3 ЦК України. Свобода договору полягає передусім у вільному виявленні волі сторін на вступ у договірні відносини. Волевиявлення учасників договору має складатися вільно, без жодного тиску з боку контрагента або інших осіб і відповідати їхній внутрішній волі.

Свобода договору передбачає: по-перше, що суб'єкти цивільного права вільні в рішенні питання, укласти або не укласти договір; по-друге, свободу вибору контрагента при укладенні договору; по-третє, свободу учасників цивільного обороту у виборі виду договору, наприклад, укласти договір, що не передбачений законодавством, але з дотриманням умов, указаних у ч. 1 ст. 6 статті 3 ЦК України; по-четверте, свободу розсуду сторін при визначенні умов договору.

Виключенням із загального принципу свободи договору є випадки, коли:

1) укладення договору є обов'язковим (публічний договір, основний договір, укладений у виконання попереднього, договір з особою, що виграла торги, договори соціальної оренди житлових приміщень, при виконанні оборонного замовлення тощо).

2) укладення договору певного типу може бути заборонено тим або іншим суб'єктам, що витікає, як правило, з природи діяльності, що оформляється відповідними договорами. Так, гарантом правочину про видачу банківської гарантії може бути або кредитна, або страхова організація; приймати внески і укласти договір банківського внеску можуть лише банки; страхувальниками за договорами страхування можуть бути тільки страхові організації. Укладання цих договорів іншими суб'єктами тягне визнання їх недійсними.

3) будь-яка із сторін договору позбавлена можливості брати участь у формуванні його умов (на основі типових договорів, договору приєднання, попереднього договору, договору на користь третіх осіб).

Можливість виключень з принципу свободи договору викликана необхідністю захисту державою суспільних інтересів, прав споживачів, особливо в тих сферах економіки, які віднесені до природних монополій або в яких можливо порушення меж здійснення цивільних прав особами, що займають на ринку домінуюче положення.

Види договорів:

1. Односторонні та двосторонні (взаємні, сіналагматичні). На відміну від поділу правочинів на одно-, дво- чи багатосторонні залежно від кількості волевиявлень сторін, в основу для поділу договорів на односторонні і двосторонні покладено критерій розподілу прав та обов'язків між сторонами. Таке розмежування не пов'язано з кількістю осіб, що беруть участь в договорі. Договір вважається одностороннім, якщо одна сторона бере на себе обов'язки перед іншою стороною вчинити певні дії або утриматися від них, а інша сторона наділяється лише правом вимоги без виникнення зустрічного обов'язку щодо першої сторони. Так, односторонніми є договори позики, безоплатного користування майном (позички) тощо.

Двостороннім (взаємним) є договір, якщо правами та обов'язками наділені обидві сторони зобов'язання, що виникло з цього договору. Переважна більшість договорів у цивільному праві є двосторонніми (купівля-продаж, доручення, перевезення тощо).

Багатостороннім є договір, що укладається більше ніж двома сторонами (наприклад, договір про спільну діяльність, в якому можуть брати участь багато учасників), при цьому багатосторонні договори можуть бути як односторонніми так і двосторонніми. До цих договорів застосовуються загальні правила, якщо вони не суперечать їх сутності. Наприклад, при укладенні договору простого товариства

навіть чи застосовні норми про послідовне направлення оферти і акцепту.

2. З урахуванням наявності або відсутності еквівалентності відносин договори поділяються на оплатні і безвідплатні.

Якщо обов'язку однієї особи щось зробити, передати або виконати відповідає обов'язок контрагента надати зустрічне задоволення у грошовій або іншій матеріальній формі, то це відплатний договір. Таких договорів, де дії виконуються на відплатних засадах, у цивільному праві більшість. Договір є відплатним, якщо інше не випливає із договору, закону або суті договору (у ЦК України встановлена презумпція відплатності договору).

Якщо ж передача майна, надання послуг тощо не супроводжується відповідною компенсацією з боку іншої сторони, то це договір безвідплатний.

Деякі можуть бути як відплатними, так і безвідплатними за своєю суттю. Наприклад договір доручення може бути і відплатним, якщо повірений одержує винагороду за надані послуги, і безвідплатним, якщо така винагорода не виплачується, а деякі договори не мисляться взагалі як безвідплатні, наприклад, купівля-продаж.

Вказівка на відплатність чи безвідплатність того чи іншого договору може міститись як у самому договорі, так і в нормі закону. Наприклад, повірений має право на плату за виконання свого обов'язку за договором доручення, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 1002 ЦК України). За договором позички користування річчю вважається безвідплатним, якщо сторони прямо домовлялися про це або якщо це випливає із суті відносин між ними (ст. 827 ЦК України).

Виділяють також багато інших видів договорів (основні та попередні, вільні та обов'язкові, взаємоузгоджені та договори приєднання тощо).

Публічний договір, це договір в якому одна сторона – підприємець взяла на себе обов'язок здійснювати продаж товарів, виконання робіт або надання послуг кожному, хто до неї звернеться (роздрібна торгівля, перевезення транспортом загального користування, послуги зв'язку, медичне, готельне, банківське обслуговування тощо).

Оскільки діяльність підприємців з обслуговування широкого кола споживачів є публічною, то й договори, що опосередковують цю діяльність, названі публічними. Режим публічних договорів є виключенням з принципу свободи договорів.

До наслідків віднесення договору до числа публічних можна віднести:

- підприємцю забороняється надавати перевагу одній особі перед іншими у сфері укладення публічного договору, окрім передбачених законом випадків;
- заборонено встановлювати неоднакові ціни для споживачів, окрім окремих категорій споживачів;
- підприємець не може відмовитися від укладення публічного договору за наявності у нього можливостей надання споживачеві відповідних товарів (робіт, послуг);
- при невиправданому ухиленні підприємця від укладення публічного договору споживач може примусити його це зробити або вимагати відшкодування збитків в судовому порядку;
- умови договору повинні відповідати правилам, встановленим законодавчими та іншими нормативними актами.

Договором приєднання є договір, умови якого встановлені однією із сторін у формулярах або інших стандартних формах, який може бути укладений лише шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому. Друга сторона не може запропонувати свої умови договору.

Попередній договір – це угода сторін про укладання основного договору в майбутньому. Сторони зобов'язуються укласти договір у майбутньому на умовах, встановлених попереднім договором.

При укладенні попереднього договору необхідно урахувати одну важливу обставину: він не може містити нічого, окрім зобов'язання укласти в майбутньому певний основний на певних умовах (наприклад, договір оренди конкретної будівлі на рік з визначеним розміром орендної платні). Договором не можуть бути встановлені які-небудь платежі (наприклад, аванс в рахунок тієї, що належить в майбутньому за договором оренди орендної платні), не може бути встановлений обов'язок передати річ (наприклад, об'єкт оренди) до укладення основного договору або почати підготовку до виконання робіт за ще неукладеним основним договором і т.д. Інакше попередній договір, по суті, підмінить собою основний договір.

Попередній договір може бути виконаний тільки шляхом укладення основного договору. Однією з вимог до попереднього договору є його форма – вона повинна відповідати формі основного договору.

У випадку укладання «протоколу про наміри», такий документ не тягне для сторін, що його підписали, ніяких юридичних зобов'язань. За змістом попередній договір, безперечно, схожий з протоколом про наміри. Проте розмежування протоколу про наміри і попередніх договорів може проводитися і в змістовному аспекті. Якщо документ фіксує більш менш певні прагнення, побажання, плани сторін, але з його формулювань не слідує намір сторін вважати себе юридично зв'язаними – це угода про наміри. В цьому випадку відносини сторін регулюються нормами моралі, зокрема, – ділової етики, але не правом. Протокол про наміри не встановлює певних цивільних прав і обов'язків і не припускає застосування засобів юридичної відповідальності за відмову від попереднього договору.

Варто звернути увагу, що договір про наміри (протокол про наміри), якщо в ньому немає волевиявлення сторін про надання йому сили попереднього договору, не вважається попереднім договором, тобто сторони мають змогу доводити, що за змістом «протокол про наміри» є попереднім договором.

5. Зміст договору. Умови договору і їх види.

Зміст договору складають умови, що визначаються за домовленістю сторін, а також ті умови, які хоч не передбачені сторонами, але вступають в силу через їх закріплення у законодавстві у якості звичайних умов, що не потребують узгодження сторін, що автоматично вступають в дію у момент укладення договору [85; С. 199].

За своїм юридичним значенням всі умови діляться на істотні, звичайні і випадкові.

Істотними визнаються умови, які необхідні і достатні для укладення договору. До істотних умов відносяться:

1) умови про предмет договору; умови, які названі в законі або інших правових актах як істотні;

2) умови, щодо яких за заявою однієї із сторін повинно бути досягнуто угоди;

3) умови, які необхідні для договорів даного виду, тобто умови, які виражають його природу і без яких він не може існувати як даний вид договору (наприклад, договір страхування неможливий без визначення страхового випадку;

4) усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди.

На відміну від істотних, звичайні умови не потребують узгодження сторін. Звичайні умови передбачені у відповідних нормативних актах і автоматично вступають в дію у момент укладення договору. Передбачається, що якщо сторони досягли угоди укласти даний договір, то тим самим вони погодилися і з тими умовами, які містяться в законодавстві про цей договір. Так, при укладанні договору оренди автоматично вступає в дію умова, що ризик випадкової загибелі майна несе його власник. Проте, якщо сторони не бажають укласти договір за звичайних умов, вони можуть включити в зміст договору пункти, що відмінюють або змінюють звичайні умови, якщо останні визначені диспозитивною нормою.

Випадковими називаються такі умови, які змінюють або доповнюють звичайні умови. Вони включаються в текст договору за розсудом сторін. Їх відсутність, так само як і відсутність звичайних умов, не впливає на дійсність договору. Проте і відмінність від звичайних вони придбавають юридичну силу лише у разі включення їх в текст договору.

6. Укладання договору. Стадії укладання. Зміна договору.

При укладанні договору сторони повинні: по-перше, визначити умови договору, які відповідають їх реальним намірам і економічним інтересам, по-друге, юридично оформити договір.

Виникнення договірних відносин можливо за наявності двох умов: досягнення сторонами угоди за всіх істотних умов договору та надання цій домовленості певної форми, якщо це необхідно через правовий акт або домовленість сторін.

Порядок укладення договору полягає у тому, що одна із сторін направляє іншій свою пропозицію про укладення договору (оферту), а інша сторона, одержавши оферту, приймає пропозицію укласти договір. Таким чином, процес укладення договору включає три послідовної стадії: 1) направлення однією стороною пропозиції укласти договір (оферту); 2) ухвалення пропозиції укласти договір (акцепт), 3) отримання акцепту стороною, що направила оферту.

В деяких випадках необхідно також передати майно, здійснити нотаріальне посвідчення та державну реєстрацію договору, якщо

закон пов'язує з цими фактами момент укладення договору. Проте здійснення подібних дій не у всіх випадках є необхідним для виникнення договору. Тому передача майна, нотаріальне посвідчення можуть розглядатися як факультативні стадії укладення договору.

Офертою визнається адресована одному або декільком конкретним особам пропозиція, яка достатньо визначена і виражає намір особи, що зробила пропозицію, вважати себе таким, що уклав договір з адресатом, яким буде прийнята пропозиція.

Така пропозиція повинна відповідати наступним обов'язковим вимогам: по-перше, бути адресованою конкретній особі (особам); по-друге, бути достатньо визначеною; по-третє, виражати намір особи, що зробила його, укласти договір з адресатом, яким буде прийнята пропозиція; по-четверте, містити вказівку на істотні умови, на яких пропонується укласти договір.

Якщо перша вимога не дотримана, тобто оферта не звернена до визначеної окремої особи чи до декількох визначених осіб, а звернена до невизначеного кола осіб, – йдеться про публічну оферту. При цьому всі інші вимоги до оферти повинні бути дотримані.

Пропозиція укласти договір може бути зроблена усно або в письмовій формі. Коли йдеться про письмову оферту, то вона може мати форму єдиного документу (наприклад, проекту договору) або листа, телеграми тощо, що надсилаються акцептанту поштою чи за допомогою іншого технічного засобу зв'язку. В цивільному законодавстві немає прямої вказівки на мовчання як оферту. Проте виходячи з аналізу законодавства можна припустити, що мовчання в деяких випадках можна розглядати в якості оферти.

Наслідком надання оферти, є те, що, коли конкретний адресат (або невизначене коло адресатів) оферти відізветься й у будь-якій формі висловить згоду укласти договір на зазначених в оферті умовах, його слід визнавати укладеним.

Оферта зв'язує оферента з моменту отримання її адресатом.

Оферта (направлена і отримана адресатом) стає безвідкличною.

Разом з тим далеко не всяка пропозиція вступити у договірні відносини може бути визнана офертою. Так, реклама товарів, робіт і послуг не є офертою. Реклама володіє двома ознаками, які відрізняють її від оферти: по-перше, реклама завжди звернута до невизначеного кола осіб, по-друге, ціллю реклами не є повідомлення адресатам про істотні умови майбутнього договору, а показати

відмітні властивості товарів, проінформувати споживачів про роботи і послуги.

Акцептом визнається відповідь особи, якій адресована оферту, про її ухвалення. Направляючи оференту відповідь про згоду укласти договір, акцептант тим самим виражає намір вступити у договірні відносини і зв'язати себе умовами запропонованого договору. Акцепт набуває юридичну силу, якщо він повний, тобто виражає схвалення всьому, що вказано в оферті, і беззастережний, тобто не містить ніяких додаткових умов. Не може розглядатися в якості акцепту така відповідь на оферту, в якій тільки повідомляється про її отримання або міститься інформація про зацікавленість пропозицією.

Акцепт повинен бути безумовним, тобто він не може бути поставлений в залежність від дій, які повинен зробити оферент або акцептант.

Отримання акцепту особою, що направила оферту, є свідцтвом того, що договір укладений.

Якщо направляється акцепт, з умовами, що відмінні від тих, які позначені в оферті, він вважається новою офертою, що вимагає акцепту, тобто оферент і акцептант міняються місцями до повного збігу волевиявлень сторін.

Дії акцептанта можуть розглядатися як оферта лише за умови, що вони володіють ознаками оферти.

До конкурентних способів укладення договору відносяться укладення договорів на біржах, аукціонах, конкурсах.

7. Виконання договору. Випадки припинення договорів.

Виконання має бути належним, тобто повністю відповідати умовам договору [85; С. 200].

Підставами для розірвання та зміни договору можуть бути домовленість (згода) сторін, істотне порушення договору або інші обставини, передбачені законом або договором. Рішення суду у цьому випадку не вимагається. Розірвати або змінити можна тільки такий договір, який признається дійсним і укладеним.

У відповідності до ч. 3 ст. 636 ЦК України (у випадку укладання договору на користь третьої особи) з моменту вираження третьою особою наміру скористатися своїм правом сторони не можуть ро-

зірвати або змінити договір без згоди третьої особи, якщо інше не встановлено договором або законом.

Не можна розірвати або змінити вже виконаний договір. Договір, як і засноване на ньому зобов'язання, припиняється унаслідок його належного виконання. Тому не можна розірвати або змінити те, що до моменту зміни або розірвання вже не існує.

Договір може бути розірвано або змінено судом на вимогу однієї із сторін, але при наявності підстав для цього указаних у законі. Безпосередньо у статті 651 ЦК України йдеться про таку підставу розірвання або зміни договору як істотне порушення договору іншою стороною, з законодавчим визначенням такого порушення. Істотним слід визнавати таке порушення, яке тягне для іншої сторони неможливість досягнення мети договору. При цьому позивач має довести наявність істотного порушення договору іншою стороною.

До інших випадків, встановлених договором або законом, при наявності яких суд може розірвати чи змінити договір, є наприклад ч. 2 ст. 825 ЦК України згідно з якою договір найма житлового приміщення може бути розірваний в судовому порядку на вимогу наймодателя у випадках невнесення наймачем платні за житлове приміщення за шість місяців, якщо договором не встановлений більш тривалий термін, а при короткостроковому наймі – у разі невнесення платні більше двох разів або у випадках руйнування або псування житлового приміщення наймачем або іншими громадянами, за дії яких він відповідає.

Також договір може бути розірваний судом у зв'язку з істотною зміною обставин (ст. 652 ЦК України). Зміна обставин є істотною, якщо вони змінилися настільки, що, якби сторони могли це передбачити, вони не уклали б договір або уклали б його на інших умовах. Суду необхідно довести наявність наступних умов (всіх):

1) в момент укладення договору сторони виходили з того, що така зміна обставин не настане;

2) зміна обставин зумовлена причинами, які заінтересована сторона не могла усунути після їх виникнення при всій турботливості та обачності, які від неї вимагалися;

3) виконання договору порушило б співвідношення майнових інтересів сторін і позбавило б заінтересовану сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору;

4) із суті договору або звичаїв ділового обороту не випливає, що ризик зміни обставин несе заінтересована сторона.

Зміна договору у зв'язку з істотною зміною обставин допускається за рішенням суду у виняткових випадках, коли розірвання договору суперечить суспільним інтересам або потягне для сторін шкоду, яка значно перевищує затрати, необхідні для виконання договору на умовах, змінених судом.

Договір також може бути розірвано чи змінено шляхом односторонньої відмови від договору в повному обсягу або частково, у випадках передбачених договором чи законом, наприклад, закон надає право відмовитися від договору доручення.

Правові наслідки зміни або розірвання договору полягають в тому, що:

по-перше, припиняються або змінюються зобов'язання, що виникли з цього договору;

по-друге, визначається доля виконаного за договором до моменту його розірвання (зміни). Сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом;

по-третє, вирішується питання про відповідальність сторони, що припустилася істотного порушення договору, яке послужило підставою його розірвання або зміни.

8. Недоговірні зобов'язання.

Залежно від підстав виникнення виділяють: договірні та недоговірні зобов'язання [85; С. 325].

Недоговірні зобов'язання називаються так тому, що виникають внаслідок не договору, а інших юридичних фактів, передбачених законом.

Підставами їхнього виникнення можуть бути: односторонній правочин (публічна обіцянка винагороди, оголошення конкурсу); вольовий юридичний вчинок (ведення справ іншої особи без повноважень, без доручення); невольовий вчинок (рятування життя, здоров'я, майна фізичної особи, майна юридичної особи) тощо.

Важливою ознакою договірних зобов'язань є те, що, у переважній своїй більшості, недоговірні відносини за сутністю є охоронними і містять елементи як приватноправового, так і публічно-правового регулювання.

Суб'єкти недоговірних зобов'язальних правовідносин визначаються законом.

Зміст таких правовідносин ґрунтується на положеннях закону, а також на односторонньому волевиявленні суб'єктів приватного або публічного права.

Слід зазначити, що, хоча зобов'язанням у ЦК України приділяється багато уваги (книга п'ята «Зобов'язальне право» включає 706 (ст. 509-1215) з 1308 статей, тобто більше половини обсягу), питома вага недоговірних зобов'язань є незначною. Так, Книга п'ята ЦК України поділяється на кілька нерівнозначних частин: Розділ I. Загальні положення про зобов'язання (ст. 509-625); Розділ II. Загальні положення про договір (ст. 626-654); Розділ III. Окремі види зобов'язань (ст. 655-1215). Поміж окремих видів зобов'язань розрізняються: А/ Договірні зобов'язання (ст. 655-1143); Б/ Недоговірні зобов'язання (ст. 1144-1215). Таким чином, на недоговірні зобов'язання припадає усього 71 стаття, тобто, приблизно 1/10 частина обсягу книги п'ятої ЦК України [27].

Загалом, такий підхід, ніби, є виправданим, оскільки значна частина недоговірних зобов'язань, як зазначалося, тяжіє до публічного права (зокрема, за методом правового регулювання відповідних відносин). Проте, те, що при цьому недоговірним зобов'язанням, які призначені забезпечити цивільно-правовий захист інтересів учасників відповідних цивільних відносин, відводиться другорядна роль, є не надто вдалим, оскільки не відповідає меті їхнього створення. Тому слід визнати недосконалість правового регулювання у цій галузі.

Види недоговірних зобов'язань

Недоговірні зобов'язання у залежності від підстав виникнення можна поділити на:

1) ті, що виникають з односторонніх правомірних дій (регулятивні недоговірні зобов'язання);

2) ті, що виникають з неправомірних дій (охоронні зобов'язання).

У свою чергу, норми ЦК України передбачають існування кількох видів різних за підставами виникнення, засадами регулювання та за сутністю зобов'язань, хоча й не систематизованих.

Перелік їх (відповідно до розташування відповідних норм у ЦК України) виглядає таким чином:

1) публічна обіцянка винагороди;

2) вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення;

3) рятування здоров'я, життя, майна (правомірна юридична або фактична дія; мета дій – відвернення шкоди;

4) створення загрози;

5) завдання шкоди;

б)набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Можливе групування та диференціація недоговірних зобов'язань, що є виправданими, по-перше, з погляду забезпечення єдності методологічної основи класифікації зобов'язань, а, по-друге, у перспективі дозволяють створити низку норм, загальних для однорідних видів недоговірних зобов'язань, що стало б підґрунтям розширення можливостей захисту прав та інтересів особи у цивільних відносинах, які існують на межі приватноправового та публічно-правового регулювання.

Можна згрупувати недоговірні зобов'язання у залежності від характеру підстав їхнього виникнення та поведінки їхніх учасників наступним чином:

I. Зобов'язання, що виникають внаслідок правомірних дій (публічна обіцянка винагороди, вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення, рятування здоров'я, життя, майна іншої особи).

Слід зазначити, що у вітчизняній цивілістиці висловлювалися пропозиції стосовно виокремлення категорії недоговірних регулятивних зобов'язань, під якими «розуміються ті, що покликані врегулювати нормальні в непорушеному стані відносини між суб'єктами цивільного права і при цьому виникають із правомірних підстав за межами договору, серед яких публічна обіцянка винагороди (публічна обіцянка винагороди без оголошення конкурсу і публічна обіцянка вигороди за результатами конкурсу); вчинення дій у майнових інтересах третьої особи без її доручення, зобов'язання з рятування (здоров'я та життя фізичної особи; майна іншої особи); зобов'язання із заповідального відказу та заповідального покладення».

Однак вадами такого підходу є певна «розмитість» підстав групування зобов'язань: категорія «регулятивні правовідносини / зобов'язання» є гарною для теоретичного аналізу, але не надто зручна для практичних конструкцій у межах Цивільного кодексу. І зокрема, з тієї причини, що є надто універсальною. Так, цим поняттям охоплюються і дії у власних інтересах – при обіцянці винагороди, і дії в інтересах іншої особи з власної ініціативи – при рятуванні або ве-

денні чужих справ, і вимушені дії в інтересах іншої особи – внаслідок заповідального відказу та заповідального покладення. Крім того, варто враховувати, що методологічний імператив забезпечення співрозмірності поділу припускає, що розрізнення недоговірних регулятивних та недоговірних охоронних зобов'язань має супроводжуватись відповідним розрізненням аналогічних договірних зобов'язань. Тим більше, що деякі недоговірні регулятивні зобов'язання – як, наприклад, обіцянка винагороди чи ведення справ без доручення, – за своєю сутністю є квазі-договірними, а деякі договірні – способи забезпечення договірних зобов'язань, є охоронними: квазі-деліктними або ж «квазі-недоговірними». Таким чином, згадана «розмитість» критеріїв, фактично, може звести нанівець усі зусилля щодо класифікації зобов'язань взагалі і недоговірних зобов'язань, зокрема.

II. Зобов'язання що виникають внаслідок неправомірних дій (створення загрози, завдання шкоди, набуття, збереження майна без достатньої правової підстави).

У свою чергу, перша група зобов'язань із врахуванням прагнень учасників та об'єктивної спрямованості їхніх дій може бути диференційована на ті, що виникають внаслідок публічної обіцянки винагороди, і ті, що виникають внаслідок вчинення дій, спрямованих на відвернення загрози (запобігання виникненню шкоди).

Зазначені зобов'язання мають однакові за типом підстави виникнення: це правомірні дії, спрямовані на відвернення шкоди, яка загрожувала майновим або особистим інтересам іншої особи. При цьому такі дії вчиняються не на підставі договору сторін, а виключно з ініціативи особи, котра діє на свій ризик, «без відповідних повноважень». Подібність підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, у свою чергу, зумовлює і подібність зобов'язань, у межах яких вони реалізуються. Ці зобов'язання також об'єднує спрямованість на відшкодування шкоди, яка виникла у особи, котра вчиняла дії для відвернення небезпеки, яка загрожувала інтересам іншої особи.

Завдання або кейси для поточного контролю знань:

Задача 1.

Директор заводу «Нептун» доручив робітнику заводу – наладчику Власову відремонтувати верстат. Чи виникло зобов'язання? Як змінилася б ситуація, якби Власов не був робітником заводу?

Задача 2.

Туристична компанія «Глобус» купила для свого центрального офісу 2 комп'ютера в магазині «Фаргус» і 2 тумби під комп'ютери в меблевому магазині «Інтер'єр». Доставити куплені речі з магазину в офіс компанії на службовому автомобілі ВАЗ-2107 було доручено начальнику адміністративно-господарської частини Макарову і водію Борисенко. На зворотному шляху водій Борисенко не справився з керуванням автомобіля, у результаті чого відбулося зіткнення з автомобілем «Volvo», що належить на праві приватної власності Клімову. У результаті зіткнення істотно постраждали обидва автомобілі, комп'ютери були зіпсовані, а Макаров одержав тілесні ушкодження і згодом був визнаний інвалідом 2-ої групи.

Скільки виникло зобов'язань? Що є підставами їх виникнення? Визначите суб'єктів (кредитора і боржника) і зміст кожного з зобов'язань.

Задача 3.

Внаслідок спільних злочинних дій сімнадцятирічного Сахно і дев'ятинадцятирічного Димова згорів будинок, що належав на праві спільної часткової власності Кузьменко і Яковлеву. У результаті оперативно-пошукових дій Сахно був затриманий; Димову вдалося втекти. У процесі кримінального судочинства Кузьменко вчинив Сахно позов про відшкодування повної вартості частини будівлі, що належала йому. Сахно проти позову заперечував, оскільки, на його думку, половину вартості повинен відшкодувати Димов. Яковлев, розуміючи що Сахно не має самостійного заробітку і має недостатньо майна для покриття шкоди, вчинив позов також батькам Сахно. Батьки Сахно позов не визнали, посилаючись на ту обставину, що він разом із ними не мешкає, а тому вони не несуть відповідальності за його дії. Як повинен бути вирішений цей спір?

Задача 4.

Пенсіонерка Баладіна підбрала на вулиці бездоглядну собаку породи пекінес. Через два тижні вона прочитала в місцевій газеті оголошення Долгової про виплату винагороди в розмірі 300 гривень тому, хто знайде зниклу собаку. Опис собаки в точності збігався із знайденою, і Баладіна доставила собаку за зазначеною в газеті адресою. Долгова собаку визнала, проте винагороду виплачувати відмовила-

ся. Свою відмову вона мотивувала тим, що, як пояснив їй знайомий юрист, відповідно до чинного законодавства вона зобов'язана відшкодувати лише витрати Баладіній на утримання собаки, що згідно з її підрахунками складає 20 гривень, а винагороду виплачувати не зобов'язана, оскільки спочатку дуже хвилювалася, а потім, коли поміркувала, вирішила скасувати оголошення, однак номер, в якому воно повинно бути опубліковане ще не вийшов. Баладіна звернулася до суду.

Яке рішення повинен прийняти суд?

Задача 5.

Гончарова уклала із Шлапаковим договір підряду на ремонт даху будинку який належав їй на праві приватної власності. З метою забезпечення договору Гончарова передала Шлапакову аванс у сумі 100 гривень. Проте в обумовлений у договорі день Шлапак не з'явився і дах не відремонтував. Наступного дня був сильний дощ, і будинок Гончарової був затоплений водою. У результаті цього були зіпсовані м'які меблі і музичний центр, а також виникла необхідність у проведенні косметичного ремонту. Гончарова звернулася до суду із позовом до Шлапакова про відшкодування матеріальної і моральної шкоди, посилаючись на ст.ст. 610 і 611 Цивільного Кодексу.

Чи правомірні вимоги Гончарової? Як повинен бути вирішений спір?

Задача 6.

Для проведення ремонтних робіт у власній квартирі Неправський зайняв у сусідки Попової мішок цементу і зобов'язався повернути через місяць рівну кількість цементу або його вартість грошима. Через місяць Неправський повернув Попової такий же мішок цементу. Проте Попова прийняти цемент відмовилася і зажадала повернути його вартість грошима, мотивувавши це тим, що в даний час їй потрібні гроші. Неправський на таку пропозицію не погодився.

Як повинен бути вирішений спір?

Задача 7.

За кредитним договором позичальник зобов'язався сплатити 20% від суми кредиту за кожний день прострочення повернення кредиту. Сплативши 75% боргу, позичальник прострочив сплату решти боргу

на 4 місяці. У зв'язку з цим кредитор пред'явив до позичальника позов про стягнення обумовленої договором неустойки.

Боржник, не заперечуючи факту прострочення, звернувся до суду з проханням про звільнення його від сплати неустойки, оскільки її розмір в декілька разів перевищує суму залишку основного боргу. Він зазначив, що більша частина боргу ним сплачена, на цей момент у нього проблеми з роботою, і він не має змоги сплатити решту боргу.

Яке рішення вправі винести суд? Який вид неустойки застосовувався сторонами? Чи має суд право зменшити суму неустойки, що обумовлена договором?

Задача 8.

Відділення банку «Порто-Франко» надало кредит ТОВ «Промінь». ВАТ «Фобос» прийняло на себе гарантійне зобов'язання за виконання ТОВ «Промінь» кредитного договору у межах суми основного боргу та відсотків за користування кредитом.

У зв'язку з тим, що основний боржник – ТОВ «Промінь» – кредит не повернув, банк пред'явив до ВАТ «Фобос», як до гаранту, позов про стягнення суми основного боргу та відсотків за користування кредитом, а до ТОВ «Промінь» – позов про стягнення штрафу за прострочення повернення кредиту.

Яке рішення повинен винести господарський суд? В якому обов'язку несе відповідальність гарант за договором? Чи можливе стягнення з гаранту суми штрафу?

Задача 9.

Іванов В. вирішив купити квартиру, про що домовився з господарем квартири – Стороженко Д. Договір купівлі-продажу вони домовилися підписати через тиждень, для чого повинні були зустрітися у нотаріальній конторі. На підтвердження своїх намірів Іванов В. передав Стороженко Д. гроші в сумі 10% від вартості квартири. В обумовлений строк Іванов В. прийшов до нотаріальної контори, але Стороженка там не було. Коли Іванов розшукав Стороженка, той повідомив йому, що знайшов більш вигідного покупця і вже продав квартиру, а йому – Іванову – він згоден повернути отримані від нього гроші.

Іванов пред'явив до Стороженка позов про повернення подвійної суми завдатку. Крім того, він вимагав відшкодування збитків, яких

він зазнав, оскільки він вже встиг укласти з фірмою «Аргус» договір на ремонт квартири, та відшкодування моральної шкоди.

Як вирішити цю справу? Як повинна бути оформлена угода про завдаток?

Задача 10.

Блохін І. звернувся в банк з прохання про надання кредиту і отримав його під заставу нерухомого майна – житлового будинку та земельної ділянки. Застава була оформлена договором іпотеки.

Через деякий час представник банку запропонував Блохіну І. замінити договір іпотеки договором купівлі-продажу, пояснюючи це труднощами, пов'язаними з реєстрацією договору іпотеки. Представник банку запевнив, що інтереси заставодавця будуть гарантовані умовами договору купівлі-продажу, згідно з якими банк візьме на себе обов'язок продати житловий будинок та ділянку Іванову, якщо він своєчасно сплатить свій борг.

Дайте правову кваліфікацію запропонованій пропозиції.

Задача 11.

Між філією «Агропромбанку» і ТОВ «Гала» був укладений договір банківського кредитування терміном на один рік. У забезпечення повернення кредиту та відсотків за користування сторонами був укладений договір застави рухомого майна, яке належить третій особі – приватному підприємству «Берег».

Свої обов'язки ТОВ «Гала» в строк не виконало, у зв'язку з чим філія банку подала позов про стягнення з нього заборгованості за договором. Разом з ТОВ «Гала» до відповідальності, як заставодавця, було притягнуто ПП «Берег».

Господарський суд прийняв рішення про стягнення суми боргу за кредитним договором з вартості заставленого майна. Був проведений аукціон з продажу заставленого майна за початковою оцінкою. Пізніше аукціон був визнаний таким, що не відбувся, і майно ПП «Берег» було передано філії банку за початковою вартістю.

Які помилки були допущені судом під час розгляду справи? Як вона має бути вирішена? Назвіть умови участі третьої особи у договорі застави та умови проведення аукціону. За яких умов заставлене майно передається кредитору – заставотримачу?

Задача 12.

Сатанеєв, який збирав протягом багатьох років колекцію монет, вирішив розпродати її, розділивши зібрані їм монети у відповідності до країн, в обігу яких вони знаходяться, однакова за вартістю кількість монет. Руднев, приятель Сатанеєва, виявив бажання набути якусь із серій монет, але пообіцяв розрахуватися через 10 днів – в день одержання зарплати. У вказаний день зарплата була виплачена, і Руднев прийшов за покупкою. До цього часу він вирішив, що купити монети, що знаходяться в обороті в ПАР. Проте саме ці монети виявилися вже проданими. Від одержання іншої залишеної йому серії монет він відмовився і вважав себе вільним, від будь-яких зобов'язань. Сатанеєв відправив колекцію Рудневу поштою і через суд зажадав її оплати, тому що він вважав, що право вибору предмета виконання за укладеним договором належить йому.

Проаналізуйте аргументи сторін.

Задача 13.

Бородіна пред'явила у березні 2015 р. позов до Агіна про стягнення з нього 2 тис. гривень. У позовній заяві вона зазначила, що 15 листопада 2013 р. Агін купив у неї за 4 тис. гривень кільце, але заплатив тільки 2 тис. гривень, а на іншу суму видав позикову розписку, якою обумовив повернення боргу не пізніше 1 лютого 2015 р. Проте, після настання строку, Агін боргу не сплатив, мотивував несплату тим, що Бородіна у свій час не сплатила борг його батьку, у спадковому майні якого Агін виявив розписку, видану Бородіною про одержання в борг 2 тис. гривень терміном на два місяці в квітні 2013 р. Агін знайшов розписку відразу після смерті батька в січні 2014 р., але повернення боргу протягом усього цього часу не вимагав, хоча збирався це зробити.

Вирішіть спір.

Задача 14.

Виконроб Маліков прийняв на себе зобов'язання протягом року побудувати будинок Скрябіну. Виконавши половину роботи, виконроб помер. Син виконроба, будучи його спадкоємцем, зажадав від Скрябіна сплатити вартість виконаної Маліковим частини роботи. Скрябін відмовився задовольнити вимогу, посилаючись на незавершеність роботи. Син виконроба для вирішення спору звернувся до суду.

Яке рішення повинен винести районний суд?

Задача 15.

Мерешко О. працює на посаді менеджера з питань зовнішньоекономічної діяльності ТОВ «Євробуд». Протягом останніх 2-х років у ТОВ «Євробуд» виникли певні фінансові проблеми по сплаті податків та комунальних платежів. З метою недопущення небезпеки настання невігідних для ТОВ «Євробуд» майнових наслідків у вигляді подальших грошових стягнень, пені, штрафів Мерешко О. за особисті кошти, без доручення керівництва ТОВ «Євробуд», 10 березня 2023 року вчинив в майнових інтересах ТОВ «Євробуд» дії зі сплати боргу. 10 травня 2023 року, використовуючи першу нагоду, Мерешко О. вручив керівнику ТОВ «Євробуд» письмове повідомлення про вчинення ним дій в майнових інтересах юридичної особи ТОВ «Євробуд», надавши можливість ознайомитися з оригіналами документів, що підтверджують його дії, та пред'явив вимогу про відшкодування витрат та виплати винагороди. Кошти повернуті не були, за таких обставин Мерешко О. звернувся до суду з позовом про відшкодування витрат у зв'язку із вчиненням дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення в сумі 80 000 грн та 5 000 грн винагороди за вчинення ним вищезазначених дій.

1. Визначте порядок відшкодування витрат, понесених особою у зв'язку із вчиненням нею дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення. 2. Проаналізуйте правовідносини, що виникли між сторонами. 3. Чи існують правові підстави для задоволення вимог Мерешко О.? 4. Чи вплине на Ваше рішення той факт, що Мерешко О. за першої нагоди не повідомив керівництво ТОВ «Євробуд» про вчинені ним дії?

Задача 16.

Громадянин Мішко прогулювався парком. Собака бійцівської породи, що належала громадянину Ніколаєву, напала на Мішко, порвавши на ньому джинсові брюки та покусавши ногу. Одяг ремонту не підлягав, а від одержаних укусів громадянин Мішко проходив курс лікування. Власник собаки відмовився відшкодовувати шкоду у розмірі 5000 грн та моральну шкоду в розмірі 3000 грн. мотивуючи тим, що собака була на повідку й несподівано вирвалася. Громадянин Мішко наполягає на відшкодуванні.

1. Що є джерелом підвищеної небезпеки?
2. Чи буде власник собаки нести відповідальність? Чому?
3. Вирішіть спір. Відповідь обґрунтуйте.

Задача 17.

Солдат строкової служби у відпустці Веселинов до приїзду працівників ДСНС врятував дитину Танченко із її будинку, який горів внаслідок потрапляння бойового снаряду. Він одержав опіки II, III ступеня.

1. Надайте правову кваліфікацію відносин, які виникли.
2. Чи має право Веселинов на відшкодування шкоди? Якщо так, хто має відшкодовувати завдану йому шкоду?

Тема 5. Спадкове право

1. Основні поняття та принципи спадкового права (відкриття спадщини, час і місце відкриття спадщини, спадщина, спадкова маса, спадкодавець, спадкоємець).
2. Спадкування за заповітом.
3. Спадкування за законом.
4. Оформлення спадкових прав.
5. Спадковий договір.

1. Основні поняття та принципи спадкового права (відкриття спадщини, час і місце відкриття спадщини, спадщина, спадкова маса, спадкодавець, спадкоємець).

Загальні положення про спадкування регламентуються главою 84 ЦК. Так, згідно зі ст. 1216 ЦК спадкуванням є перехід прав та обов'язків від фізичної особи, яка померла, до інших осіб – її правонаступників (спадкоємців) [27].

Спадкодавцем може бути тільки фізична особа, внаслідок смерті якої або оголошення її померлою відкривається спадщина. Обсяг цивільної дієздатності впливає на можливість бути спадкодавцем тільки у випадках спадкування за заповітом (ч. 1 ст. 1234 ЦК).

Наступництвом при спадкуванні є перехід прав і обов'язків від одного учасника цивільних відносин до інших. Його видами є:

- 1) універсальне наступництво при спадкуванні – перехід до спадкоємців усіх прав й обов'язків спадкодавця повністю.
- 2) сингулярне наступництво при спадкуванні – перехід до окремих осіб лише прав спадкодавця, не обтяжених обов'язками (зокре-

ма, при встановленні в заповіті заповідального відказу, передбаченого ст.ст. 1237 – 1239 ЦК).

Підставами відкриття спадщини відповідно до ч. 1 ст. 1220 ЦК є:

- 1) смерть спадкодавця, тобто фізичної особи;
- 2) оголошення фізичної особи померлою. Правила оголошення фізичної особи померлою здійснюється за правилами ст. 46 ЦК в судовому порядку, а саме в порядку окремого провадження, що передбачено главою 4 розділом 4 ЦПК.

Відповідно до ст. 1217 ЦК законодавець закріпив виключно два види спадкування: за заповітом та за законом.

Спадкування за заповітом є пріоритетним по відношенню до спадкування за законом, що впливає зі змісту ч. 2 ст. 1223 ЦК. Згідно із зазначеною нормою спадкування за заповітом відбувається тільки у разі, якщо:

- 1) заповіт відсутній;
- 2) заповіт визнано недійсним;
- 3) спадкоємці за заповітом не прийняли спадщину;
- 4) спадкоємці за заповітом відмовились від прийняття спадщини;
- 5) заповітом охоплено усієї спадщини.

Якщо присутня хоча б одна із зазначених підстав, то перехід спадщини відбувається за законом по чергово (черги спадкоємців за законом визначені в ст.ст. 1261-1265).

Не є видом спадкування спадковий договір (ст. 1302 ЦК).

Спадщина (спадкова маса) – це права та обов'язки спадкодавця, що належали йому на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. Відповідно до ст. 1218 ЦК до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті (перелік є невичерпним).

До складу спадщини не входять права та обов'язки, нерозривно пов'язані з особою спадкодавця. До них належать ті, що визначені в ст. 1219 ЦК.

Часом відкриття спадщини є:

- 1) день смерті особи, зазначений в свідоцтві про смерть (п.3 ППВ-СУ №7);
- 2) день, з якого вона оголошується померлою (ч. 2 ст. 1220 ЦК).

Разом з тим, ст. 1220 ЦК передбачені й спеціальні правила щодо визначення часу відкриття спадщини. А саме:

1. Якщо дві особи (або більше) мали право спадкувати одна після одної, але померли протягом однієї доби. В такій ситуації спадщина відкривається одночасно і окремо щодо кожної з цих осіб (наприклад: подружжя загинуло протягом однієї доби (тобто однієї календарної дати) внаслідок ДТП).

2. Якщо дві особи (або більше) мали право спадкувати одна після одної, але померли під час спільної для них небезпеки. Прикладом спільної небезпеки може бути стихійне лихо, аварія, катастрофа. Зокрема, зазначене правило може застосовуватись в ситуації, коли подружжя загинуло внаслідок землетрусу, воєнних дій тощо.

Місце відкриття спадщини регламентується нормами ст. 1221 ЦК, які передбачають три випадки:

1. Останнє місце проживання спадкодавця (визначається за правилами ст. 29 ЦК):

- Якщо спадкодавець мав кілька місць проживання, місцем відкриття спадщини, як зазначено абз. 3 п.3 ППВСУ №7, вважається останнє місце реєстрації.
- Якщо спадкодавець мав останнє місце проживання в іншій державі, то спадкові відносини регулюються правом цієї держави. Але спадкодавець, як зазначено в ст. 70 ЗУ «Про міжнародне приватне право» має право скласти заповіт, в якому він може обрати право держави, громадянином якої він є.

2. Місцезнаходження нерухомого майна або його основної частини, якщо місце проживання спадкодавця невідоме.

- Якщо нерухоме майно знаходиться на території іншої держави, то застосовується право держави, на території якої знаходиться це майно (ст. 71 ЗУ «Про міжнародне приватне право»).

3. Місцезнаходження основної частини рухомого майна, якщо у спадкодавця відсутнє нерухоме майно.

- Спадкування майна, яке підлягає державній реєстрації в Україні, регулюється правом України (ст. 71 ЗУ «Про міжнародне приватне право»).

Відповідно до роз'яснень, визначених п. 4 ППВСУ №7:

- якщо майно знаходиться за кордоном, або існує інший іноземний елемент – необхідно з'ясувати чи існує договір про правову допомогу з цією країною;
- норми такого договору мають пріоритетне значення.

Спадкоємцями можуть бути:

- фізичні особи, які є живими на час відкриття спадщини, а також особи, зачаті за життя спадкодавця, але народжені живими після відкриття спадщини (ч. 1 ст. 1222 ЦК).
- юридичні особи та інші учасники цивільних правовідносин, визначені ст. 2 ЦК України, але тільки при спадкуванні за заповітом (ч. 2 ст. 1222 ЦК).

Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи не впливає на можливість бути спадкоємцями.

Усунення від права на спадкування (ст. 1224 ЦКУ та п. 6 ППВСУ №7) є можливим внаслідок:

- умисного позбавлення життя спадкодавця або будь-кого з можливих спадкоємців, або вчинення замаху на їхнє життя.

Спадкодавець, знаючи про це, може призначити таку особу спадкоємцем за заповітом.

- умисного перешкоджання спадкодавцеві скласти заповіт, внести до нього зміни або скасувати заповіт, внаслідок чого в таких осіб чи в інших осіб виникло право на спадкування або збільшилась їхня частка у спадщині.
- позбавлення батьківських прав батьки після дитини не спадкують.

Слід розуміти, що діти зберігають всі майнові права, засновані на спорідненні з батьками, позбавленими батьківських прав, зокрема, право на утримання, право власності або право користування жилими приміщеннями.

- ухилення від виконання обов'язку утримання, якщо ця обставина встановлена судом (утримання батьками дітей (в тому числі усиновлених), повнолітніми донькою/сином непрацездатних батьків тощо).

Факт ухилення встановлюється судом за заявою заінтересованої особи (інших спадкоємців або територіальної громади) в порядку позовного провадження.

Якщо спадкодавець, який за життя мав право на утримання, не пред'явив позов про стягнення аліментів до особи, яка претендує на спадщину, то це не є достатньою підставою для відмови в позові заінтересованих осіб про усунення від права на спадкування.

- недійсності шлюбу або визнання його таким за рішенням суду.

Якщо шлюб визнано недійсним після смерті одного з подружжя, то інший, якщо не знав і не міг знати про це, має право на спадкування частини майна, яке було ним набуто у шлюбі.

- ухилення від надання допомоги спадкодавцеві, який через хворобу, каліцтво або похилий вік був у безпорадному стані.

Безпорадним є стан, коли особа не могла самостійно забезпечити умови життя, потребує догляду, допомоги та піклування. Таке положення стосується всіх спадкоємців за законом, в тому числі й тих, які згідно з СК не були зобов'язані утримувати спадкодавця.

Позов про усунення може бути пред'явлено особою, для якої таке усунення породжує права та обов'язки. Вимога про усунення від права на спадкування може пред'являтися особою одночасно з вимогою про одержання права на спадкування згідно з ч. 2 ст. 1259 ЦК.

Слід пам'ятати, що норми ст. 1224 ЦК поширюються на всіх спадкоємців, у тому числі й на тих, хто має право на обов'язкову частку у спадщині, а також на осіб, на користь яких зроблено заповідальний відказ.

2. Спадкування за заповітом.

Відповідно до ст. 1233 ЦК заповіт є особистим розпордженням фізичної особи на випадок своєї смерті. За своєю сутністю заповіт є одностороннім правочином, а тому до таких правовідносин застосовуються положення глави 16 ЦК «Правочини».

Згідно з ч. 1 ст. 1234 заповідачем може бути тільки фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Доцільно звернути увагу, що неповнолітні особи, які набули або їм надано повну цивільну дієздатність згідно зі ст.ст. 34, 35 ЦК також мають право скласти заповіт.

В свою чергу, спадкоємцями за заповітом можуть бути особи як ті, що входять до кола спадкоємців за законом, так і будь-які інші учасники цивільних правовідносин, що закріплено ч. 1 ст. 1235 ЦК.

Заповідач має право, як зазначено в ч. 2 ст. 235 ЦК, позбавити будь-яку особу з числа спадкоємців за законом права на спадкування (ч. 2 ст. 1235 ЦК). Якщо такі особи помирають до смерті заповідача, то діти (внуки) цієї особи мають право на спадкування на загальних підставах (ч. 4 ст. 1235 ЦК).

Окремими видами заповітів згідно з нормами ЦК є:

1. Секретний заповіт (ст.ст. 1249, 1250 ЦК). Так, норми, що передбачені зазначеними статтями не містять визначення поняття секретного заповіту, а лише регламентують особливості порядку його складання, посвідчення та оголошення.

2. Заповіт з умовою (ст. 1242 ЦК) – це заповіт, в якому заповідач визначає умову, за наявності якої на час відкриття спадщини у спадкоємця за заповітом виникає право на спадкування.

Така умова є нікчемною, якщо вона суперечить закону або моральним засадам суспільства. Спадкоємець не має права вимагати визнання умови недійсною, якщо він про неї не знав, або її настання від нього не залежало. Прикладом однієї з таких вимог може бути, зокрема, здобуття освіти, народження дитини, проживання у певному місці тощо.

3. Заповіт подружжя (ст. 1243 ЦК) – це заповіт, що складається подружжям спільно відносно майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності.

Кожний з подружжя має право відмовитись від заповіту, але тільки за життя і дружини, і чоловіка. Відмова підлягає нотаріальному посвідченню. Якщо ж помирає один з подружжя, то до іншого переходить його частка у праві спільної сумісної власності. Проте майно, зазначене в заповіті, у разі смерті одного з подружжя не може відчуватись іншим, оскільки нотаріус накладає заборону відчуження.

Після смерті другого з подружжя право на спадкування мають особи, визначені в заповіті подружжям.

4. Заповіт з підпризначенням спадкоємця (ст. 1244 ЦК, іншими словами – спадкова субституція) – це заповіт, в якому заповідач призначає іншого спадкоємця на випадок, якщо спадкоємець, зазначений в заповіті, помре до відкриття спадщини, не прийме її або відмовиться від її прийняття чи буде усунений від права на спадкування, а також у разі відсутності умов, визначених в заповіті.

Підпризначеними спадкоємцями можуть бути особи, які входять до кола спадкоємців за законом, так і будь-які інші учасники цивільних правовідносин.

Заповіт складається в письмовій формі і потребує нотаріального посвідчення або посвідчення іншими посадовими, або службовими особами у випадках, передбачених ст.ст. 1251, 1252 ЦК (ч. 1, 3 ст. 1247 ЦК).

Право на заповіт відповідно до ч. 2 ст. 1234 ЦК здійснюється особисто, через представника його вчинення не допускається. Заповіт

підписується особисто, а якщо фізична особа, яка бажає скласти заповіт, у зв'язку з хворобою або фізичною вадою не може підписати його власноручно, за її дорученням заповіт у її присутності підписує інша особа (абз.2 ч. 2 ст. 1247, ч. 4 ст. 207 ЦК).

Заповіт може бути написаний:

1) заповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів (ч. 1 ст. 1248);

2) нотаріусом на прохання особи заповідача власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів. В таких випадках заповіт читається вголос заповідачем, а потім підписується ним (ч. 2 ст. 1248 ЦК).

Якщо заповідач не може самостійно прочитати заповіт через фізичні вади, його посвідчення відбувається в присутності свідків, які зачитують його вголос та ставлять на ньому свої підписи (абз. 3 ч. 2 ст. 1248, ч. 2, 5 ст. 1253 ЦК). Свідками можуть бути особи тільки з повною цивільною дієздатністю, здатні прочитати і підписати заповіт. Свідки не можуть входити до кола спадкоємців за заповітом, бути членами сім'ї та близькими родичами спадкоємців за заповітом. Свідками також не можуть бути нотаріус, інші посадові або службові особи, які посвідчують заповіт (ч. 3, 4 ст. 1253 ЦК).

Якщо фізична особа складає секретний заповіт, то такий заповіт подається заповідачем нотаріусу в заклеєному конверті без ознайомлення ним з його змістом. Конверт підписується заповідачем і нотаріусом. Після цього він скріплюється в присутності заповідача в інший конверт та опечатується (ст. 1249).

Правила зміни та скасування заповіту регламентуються ст. 1254 ЦК. Так, заповідач має право у будь-який час змінити та скасувати заповіт. Такі дії заповідач має право вчиняти тільки особисто. Порядок зміни та скасування заповіту є аналогічним порядку, встановленому для його посвідчення і підлягає державній реєстрації в спадковому реєстрі. Кожний новий заповіт скасовує попередній повністю або у тій самій частині, в якій йому суперечить.

У випадках визнання заповіту недійсним, попередній заповіт не відновлюється, за виключенням, коли заповіт було визнано недійсним на підставі ст. 225 ЦК (дієздатна фізична особа, що вчинила правочини не усвідомлювала значення своїх дій та не могла ними керувати) та ст. 231 ЦК (правочин вчинено під впливом насильства).

При розгляді питання щодо недійсності заповіту, слід відмежовувати підстави, що надають можливість визнавати заповіт недійсним в судовому порядку, від підстав, що законом встановлюють його недійсність (нікчемність). Нікчемним є заповіт:

1) складений особою, яка не мала на це право (недієздатною, малолітньою, неповнолітньою, з обмеженою цивільною дієздатністю, представником від імені заповідача);

2) складений із порушенням вимог щодо його форми та посвідчення.

Нікчемний заповіт згідно зі ст. 215 ЦК визнавати недійсним судом не вимагається (ч. 1 ст. 1257).

Що ж стосується ситуацій, коли є підстави для визнання заповіту недійсним в судовому порядку, то відповідний позов може пред'являтися тільки після смерті заповідача. Заповіт може бути визнано недійсним повністю або в певній його частині відповідно до ч. 3 ст. 1257 ЦК [85; С. 357].

3. Спадкування за законом.

Спадкування за законом є можливим внаслідок:

1) спорідненості:

- по прямій низхідній (діти, в т.ч. постуми – ст. 1261 ЦК),
- по прямій висхідній (батьки – ст. 1261, баба та дід – ст. 1262 ЦК),
- по боковій лінії (рідні брати і сестри, рідні дядько та тітка – ст. 1263 ЦК);

2) шлюбу (ст. 1261 ЦК);

3) усиновлення (ст. 1260 ЦК);

4) ін. видів сімейних правовідносин (ст. 1264 ЦК) – тривалість не менше 5 років.

5) утримання (ч. 2 ст. 1265 ЦК) – тривалість не менше 5 років.

Спадкування за законом здійснюється почергово. Спадкоємці відповідної черги одержують право на спадкування за законом у випадку:

- 1) відсутність заповіту,
- 2) визнання заповіту недійсним,
- 3) неприйняття спадщини всіма спадкоємцями за заповітом,
- 4) відмови від прийняття спадщини всіма спадкоємцями за заповітом,

5)неохоплення заповітом всієї спадщини.

Черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена двома способами:

1-й спосіб – договірний. Договір укладається після відкриття спадщини заінтересованими спадкоємцями і підлягає нотаріальному посвідченню.

2-й спосіб – за рішенням суду. Так, фізична особа – спадкоємець наступних черг може за рішенням суду одержати право на спадкування разом зі спадкоємцями, які входять до черги, яка закликається до спадкування.

Така можливість передбачена, якщо ця особа фізична особа протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Коло спадкоємців за законом визначається ст.ст. 1261-1265 ЦК.

1-ша черга – батьки, один з подружжя (вдова/вдівець), діти спадкодавця, в тому числі постуми, а також усиновлені.

Усиновлені, а також їх нащадки не спадкують за законом після смерті батьків, а також інших родичів за походженням по висхідній лінії і навпаки.

2-га черга – рідні брати та сестри (повнорідні і неповнорідні), а також баба та дід з боку матері та батька.

3-тя черга – рідні дядько та тітка спадкодавця.

4-та черга – особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

При вирішенні спору про право на спадщину осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менше як 5 років до часу відкриття спадщини, необхідно враховувати правила ч. 2 ст. 3 СК про те, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

П'ятирічний строк повинен виповнитися на момент відкриття спадщини і його необхідно обчислювати з урахуванням часу спільного проживання зі спадкодавцем однією сім'єю до набрання чинності ЦК.

До спадкоємців 4-ї черги належать не лише жінка (чоловік), які проживали однією сім'єю зі спадкодавцем без шлюбу. Таке право можуть мати також інші особи, якщо вони спільно проживали зі спадкодавцем були пов'язані спільним побутом, мали взаємні права та

обов'язки. До таких осіб можна віднести вітчима, мачуху, пасинка, падчерку, інших осіб, які взяли до себе дитину як члена сім'ї, тощо.

Зазначене не стосується дітей, влаштованих у прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу.

Спадкоємцями 4-ї черги не є особи, які хоча і проживали спільно зі спадкодавцем, але перебували у зареєстрованому шлюбі з іншою особою.

5-та черга:

- інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому до числа народжень народження самого спадкодавця не входить;
- утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї. Утриманцями слід вважати неповнолітню або непрацездатну особу (жінку, чоловіка при досягненні пенсійного віку, інвалідів 1,2,3 групи), яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як 5 років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

4. Оформлення спадкових прав.

Порядок прийняття спадщини регламентується ст.ст. 1268-1272 ЦК.

Способи прийняття спадщини:

1) пасивний – якщо спадкоємець на час відкриття спадщини постійно проживав разом із спадкодавцем, то він вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом строку, встановленого для прийняття спадщини, він не подав заяву про відмову від прийняття спадщини (ч. 3 ст. 1268 ЦК).

Якщо постійне проживання не підтверджено відповідними документами і нотаріус відмовив в оформленні спадщини, спадкоємець має право звернутись в суд із заявою про встановлення факту постійного проживання зі спадкодавцем на час відкриття спадщини, а не про встановлення факту прийняття спадщини (п. 23 абз. 1 ППВСУ №7).

2) активний – якщо спадкоємець на час відкриття спадщини не проживав постійно зі спадкодавцем і бажає її прийняти, він має подати нотаріусу заяву про прийняття спадщини (ч. 1 ст. 1269 ЦК).

Порядок прийняття спадщини:

1) заява про прийняття спадщини подається особисто (ч. 2 ст. 1269 ЦК);

2) заява про прийняття спадщини може бути відкликана особою, яка її подала, протягом строку, встановленого для її прийняття (ч. 5 ст. 1269 ЦК);

3) особа від 14 років має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди батьків або піклувальника (ч. 3 ст. 1269 ЦК);

4) особа до 14 років – її батьки (усиновлювачі);

5) недієздатна – опікун (ч. 4 ст. 1269 ЦК).

Надання (набуття) повної цивільної дієздатності неповнолітньою особою не є підставою для того, щоб вважати її повнолітньою. У зв'язку із цим вона вважається такою, що прийняла спадщину відповідно до ч. 4 ст. 1268 ЦК.

Строки для прийняття спадщини визначаються ст. 1270 ЦК, а саме:

1) за загальним правилом – 6 місяців з часу відкриття спадщини;

2) 3 місяця з моменту неприйняття спадщини або відмови від неї – для осіб, в яких право на спадкування залежить від неприйняття або відмови від прийняття спадщини.

Якщо особа протягом встановленого строку не подала заяву про прийняття спадщини, вона вважається такою, що її не прийняла.

Разом з тим, така особа має право подати заяву про прийняття спадщини у випадку:

1) за письмовою згодою спадкоємців, які прийняли спадщину;

2) за наявності рішення суду, що вступило в законну силу, яким визначено додатковий строк, що є достатнім для подання заяви про прийняття спадщини.

Відмова від прийняття спадщини регламентується ст.ст. 1273-1275 ЦК, якими визначено наступний її порядок:

1) здійснюється шляхом подання заяви нотаріусу за місцем відкриття спадщини протягом строку, встановленого для її прийняття;

2) може бути відкликана протягом строку, встановленого для її прийняття;

3) особа від 14 до 18 років – за згодою батьків, усиновлювачів, піклувальника і органу опіки та піклування;

4) особа до 14 років – батьки (усиновлювачі), опікун з дозволу органу опіки та піклування;

5) недієздатна – опікун з дозволу органу опіки та піклування;

б) обмежено дієздатна – за згодою піклувальника і органу опіки та піклування.

Способи відмови є:

1) адресна відмова:

- спадкоємець за законом може відмовитись тільки на користь іншого спадкоємця за законом, причому незалежно від приналежності його до будь-якої із черг;
- спадкоємець за заповітом може відмовитись тільки на користь іншого спадкоємця за заповітом. А якщо за заповітом підпризначено спадкоємця, то відмовитись можна тільки на його користь.

Необхідно також відзначити, що відповідно до п. 25 абз. 5 ППВ-СУ №7 коло осіб, на користь яких можна відмовитись є вичерпним. У разі, коли спадкоємець відмовився на користь особи, вказаної в ст. 1266 ЦК, правила про спадкування за правом представлення не застосовуються.

Спадкова трансмісія регламентується ст. 1276 ЦК України і є можливою для здійснення в ситуації, коли спадкоємець (як за законом так і за заповітом) помер після відкриття спадщини і не встиг її прийняти, причому в нього залишилися спадкоємці. Такі спадкоємці мають право прийняти спадщину замість нього в строк, визначений для її прийняття. Разом з тим, слід пам'ятати, що у випадку, коли строк, що залишився, є меншим трьох місяців, то він продовжується на відповідний період.

Відповідно до ст. 1277 ЦК підставами відумерлості спадщини є:

- 1) відсутність спадкоємців як за заповітом, так і за законом;
- 2) усунення спадкоємців від права на спадкування;
- 3) неприйняття спадщини;
- 4) відмова від прийняття спадщини.

Порядок переходу відумерлої спадщини у власність територіальної громади визначається главою 9 Розділу IV ЦПК і передбачає подання відповідної заяви до суду за місцем відкриття спадщини та/або за місцезнаходженням нерухомого майна, що входить до складу спадщини, в порядку окремого провадження. Особами, що мають право на таке звернення, можуть бути:

- орган місцевого самоврядування;
- кредитори спадкодавця;

- власники або користувачі суміжних земельних ділянок (якщо до складу спадщини входять земельні ділянки сільськогосподарського призначення) [85; С. 373].

5. Спадковий договір.

За спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача (ст. 1302 ЦК).

Перехід майна від відчужувача до набувача на підставі спадкового договору не є окремим видом спадкування, а тому на відносини сторін не поширюються відповідні правила про спадкування, в тому числі право на обов'язкову частку.

Спадковий договір укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню, а також державній реєстрації у Спадковому реєстрі.

Сторонами цього договору є відчужувач та набувач. Відчужувачем та набувачем за спадковим договором може бути як повністю дієздатна особа, так і особи, зазначені у статтях 32, 36 ЦК, тобто неповнолітня та обмежена в цивільній дієздатності особа.

Відчужувачем у спадковому договорі може бути подружжя, один із подружжя або інша особа.

Набувачем у спадковому договорі може бути фізична або юридична особа. Набувач за спадковим договором не відповідає за зобов'язаннями відчужувача.

Набувач у спадковому договорі може бути зобов'язаний вчинити певну дію майнового або немайнового характеру до відкриття спадщини або після її відкриття.

У випадку, коли відчужувачем є подружжя, предметом спадкового договору може бути майно, яке належить йому на праві спільної сумісної власності (ст. 60 СК), так і майно, яке є особистою власністю будь-кого із подружжя (ст. 57 СК) – ч. 1 ст. 1306.

Спадковий договір щодо частки у праві спільної сумісної власності один із подружжя може укласти лише після її визначення та виділу в натурі або визначення порядку користування майном (ст. 67 СК).

Спадковим договором може бути встановлено, що у разі смерті одного з подружжя його спадщина переходить до другого, який є

спадкоємцем. А після смерті другого з подружжя, його майно переходить у власність до набувача за договором.

Забезпечення виконання спадкового договору можливе як за допомогою загальних способів забезпечення виконання зобов'язань (глава 49 ЦК), а також використання заходів цивільної відповідальності, передбачених за порушення зобов'язань (глава 51 ЦК) та спеціальних засобів, встановлених законом (ст. 1307 ЦК) саме для цих відносин.

Згідно з ч. 1 ст. 1307 ЦК на майно, визначене у спадковому договорі, нотаріус накладає заборону відчуження.

Якщо спадковий договір розривається або припиняється, нотаріус знімає заборону відчуження.

Згідно зі статтею 1308 ЦК спадковий договір може бути розірвано на вимогу відчужувача або набувача. За змістом цього правила інші особи, у тому числі спадкоємці відчужувача, не можуть пред'являти вимоги про розірвання спадкового договору.

На відміну від спадкоємця, який прийняв спадщину та відповідно до статті 1282 ЦК зобов'язаний задовольнити вимоги кредитора, на набувача за спадковим договором такий обов'язок не покладається.

У разі смерті набувача спадковий договір вважається припиненим. У цьому випадку спадкоємці набувача мають право вимагати від відчужувача відшкодування витрат, яких вони зазнали при виконанні спадкового договору в тій частині зобов'язань, які були виконані набувачем до його смерті.

Ще однією мірою по забезпеченню прав набувача є визнання заповіту, який відчужувач склав щодо майна, вказаного у спадковому договорі, нікчемним (частина 2 ст. 1307).

Серед спеціальних засобів захисту його прав варто також згадати передбачене частиною 1 ст. 1308 ЦК України право відчужувача вимагати розірвання спадкового договору судом внаслідок невиконання набувачем його розпоряджень. Якщо такі дії виконуються після відкриття спадщини, то, зрозуміло, що відчужувач не має можливості звернутися до суду. На цей випадок частина 3 ст. 1307 ЦК передбачає право відчужувача призначити особу, яка буде здійснювати контроль за виконанням спадкового договору після смерті відчужувача [84; С. 1370].

Якщо ж, відповідно, до спадкового договору набувач зобов'язаний був вчинити певні дії після смерті відчужувача, то у разі смерті набувача обов'язок вчинити ці дії переходить до його спадкоємців.

Завдання або кейси для поточного контролю знань:

Задача 1.

Пан Бойченко та його тесть Петровський придбали будинок в рівних частках. Після їх смерті претензії на будинок заявили дружини померлих, два сина Бойченко, доньки Петровського, брат Петровського та теща Петровського, яка протягом тривалого часу знаходилася на його утриманні.

Визначте коло спадкоємців. Як слід поділити спадщину?

Задача 2.

У померлої Громової залишилися два дорослих сина – Сергій та Микита. Спадкове майно, що залишилося після смерті Громової, складалося з житлового будинку, дачі та предметів домашньої обстановки та вжитку. Через декілька днів після похорон матері Сергій пояснив Микиті (який страждав на алкогольну залежність), що ще за життя мати все своє майно заповідала йому, Сергійкові. Але оскільки вони рідні брати, то він, Сергій, дозволяє йому, Микиті, взяти собі деякі речі з предметів домашньої обстановки та вжитку. Микита не заперечував, подякував братові і того ж дня забрав собі старенький холодильник, оскільки його власний холодильник незадовго перед цим вийшов з ладу.

Через півроку, оскільки інших заяв не поступало, державний нотаріус видав Громову Сергію свідоцтво про право на спадщину за законом на все майно.

Через два роки Микита Громов, якому стало відомо про відсутність заповіту, розповів цю історію знайомому юристу.

Яку консультацію може дати юрист Микитові з приводу захисту його прав?

Задача 3.

Під час сварки, у стані ревності та сильного душевного хвилювання Миронова Р. вбила свого чоловіка Миронова О. Її було засуджено за вбивство у стані афекту, але від відбування покарання було звільнено, оскільки на момент вбивства вона знаходилася у стані вагітності. Після смерті Миронова залишилася п'ятикімнатна квартира, що була придбана ним та його дружиною під час шлюбу.

Крім дружини – Миронової Р. та спільного з нею сина Івана 2 років, у померлого залишилися донька від другого шлюбу – Катерина,

11 років, відносно якої він був позбавлений батьківських прав в судовому порядку, та старенька мати. Крім того, син Миронова О. від першого шлюбу – Роман, який загинув 4 роки тому, мав від першого шлюбу сина Ігоря, а від другого – доньку Вікторію та сина В'ячеслава.

Визначте коло спадкоємців за законом та їх частки у спадковому майні.

Задача 4.

Пан Соломонов залишив заповіт, за яким все його майно після його смерті переходило до дружини та доньки. 23 травня 2014 року Соломонов помер. Між спадкоємцями за заповітом та спадкоємцями за законом виник спір про право на спадщину.

Заповіт заперечували:

- 1) син Олексій, який мешкав окремо, але брав участь у капітальному ремонті спадкового будинку;
- 2) дружина померлого сина Василя, яка діяла в інтересах своїх неповнолітніх дітей – онуків спадкодавця;
- 3) племінниця спадкодавця, студентка фінансового коледжу, 19 років, яка мешкала зі спадкодавцем і знаходилася на його утриманні з 10-річного віку.

Визначте коло спадкоємців за заповітом та за законом.

Задача 5.

Пан Прошаков залишив заповіт, в якому все своє майно, загальною вартістю 568 000 грн., передав своєму пасинкові Анатолію. За заповітом Анатолію також було доручено переглянути бібліотеку, яка належала Прошакову і всю художню літературу передати до центру «Книголюб» м. Одеси, технічну літературу – племінниці Лесі, а гуманітарну літературу – другові Прошакова – Шаболкіну. Після смерті Прошакова Анатолій надіслав до нотаріальної контори заяву, в якій повідомив про відмову від спадщини. З близьких родичів у Прошакова була тільки сестра Людмила.

Розберіть ситуацію. Які наслідки відмови від спадщини?

Задача 6.

10 листопада о 23:20 подружжя Лісовських на власному автомобілі потрапило у ДТП. Лісовський К. помер на місці аварії, а його

дружина – Лісовська В. – через декілька годин, у реанімаційному відділенні лікарні, куди вона була доставлена з місця аварії.

Спадкове майно, що залишилося після подружжя Лісовських, складається з трикімнатної квартири, придбаної ними під час шлюбу, та предметів домашньої обстановки та вжитку.

У подружжя Лісовських залишилася донька – Лісовська О. 23 років, яка мешкає у США. Крім того, у Лісовського залишилися: син від першого шлюбу – Лісовський І., мати – Лісовська М. 79 років, брат – Лісовський Г. У Лісовської залишилися батько – Коренко В. 80 років та тітка – Корейко С., 72 років, що протягом тривалого часу проживала разом із загиблими і перебувала на їх утриманні.

Визначте коло спадкоємців за законом та частку кожного з них у спадковому майні.

Чи змінилась би ситуація, якби подружжя Лісовських загинули одночасно на місці аварії?

Задача 7.

У 1998 році помер Богач В., який мав на правах особистої власності будинок. У будинку на момент смерті спадкодавця мешкали його спадкоємці: сини Петро та Василь, донька Алевтина, онуки: Григорій, Володимир, Олена, Катерина, Павло та Сергій. Протягом довгого часу вони не оформлювали своїх спадкових прав.

У 2004 році помер син Богача – Петро, а його дорослі діти Володимир та Олена переїхали до іншого міста. Донька Богача – Алевтина була належним чином визнана недієздатною і знаходилася в лікарні. Її син Григорій за скоєння злочину знаходився в місцях позбавлення волі. Скориставшись ситуацією, у 2010 році син Богача – Василь зі своїми дітьми Катериною, Павлом та Сергієм отримали в нотаріальній конторі свідоцтво про спадщину. При цьому вони не повідомили нотаріуса про існування інших спадкоємців. У зв'язку з цим, інші спадкоємці та їх представники звернулися до суду з позовом про визнання виданого свідоцтва недійсним.

Яке рішення повинен прийняти суд?

Задача 8.

Пані Бабенко звернулася до суду з позовом про визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину, яке було видано її сестрі Белкіной, через 15 місяців після смерті матері та через рік після

смерті батька, на все майно, яке залишилося після смерті батьків. У позовній заяві вона вказала, що постійно мешкала з батьками в їх будинку в місті Нікополі, доглядала їх, вела господарство. Белкіна була в Нікополі всього два рази: на похованні матері і, через три місяці, – на похованні батька. Господарством вона не займалася, купила лише машину вугілля і порекомендувала засклити веранду будинку та добре доглядати будинок. Відповідачка отримала свідоцтво через тривалий час після смерті батьків. Вона ж, Бабенко, взагалі не знала, що слід звертатися до нотаріальної контори.

Чи буде визнано недійсним свідоцтво на право на спадщину? Яке рішення повинен прийняти суд?

Задача 9.

Донька померлого Петрунькіна звернулася до нотаріальної контори із заявою про видачу свідоцтва про спадщину на все майно, оскільки інша спадкоємиця – дружина – є вбивцею спадкодавця.

Нотаріус, познайомившись з документами, видав заявникові свідоцтво про право на спадщину на ? спадкового майна, оскільки суд визнав дружину Петрунькіна очманілою на момент здійснення вбивства, внаслідок чого вона не втратила спадкового права.

Дайте характеристику діям нотаріуса.

Задача 10.

Матвієнко проживав з матір'ю, двома дітьми та братом в будинку. Після його смерті залишилася його частка будинку, пай в кооперативі на суму 2500 грн., автомашина і предмети домашнього вжитку.

Хто є спадкоємцями в даному випадку. Як буде розподілено спадкове майно?

Задача 11.

Матвеева проживала в м. Києві. Літом вона поїхала до сестри в м. Дніпропетровськ, де від хвороби померла. Після її смерті залишився будинок в м. Києві вартістю 1 250 000 грн. і хата в с. Чепеліївка вартістю 100 000грн. Все своє майно вона заповіла брату. Крім сестри та брата інших родичів у померлої не було. Сестра пред'явила брату вимогу про повернення її коштів, які вона витратила на поховання сестри та її лікування. Брат відмовився задовольнити вимоги сестри.

Що є місцем відкриття спадщини? Як повинен бути вирішений спір?

Задача 12.

Сергєєв заповів своє майно сестрі Андрейченко. В заповіті було вказано, що Андрейченко повинна щомісячно зі спадкового майна перераховувати по 3000 грн. на утримання його нерідного сина до досягнення ним 21 року (на час смерті Сергєєва йому було 17 років. Андрейченко, одержавши спадкове майно, не виконала заповіт Сергєєва в цій частині.

Як називається таке розпорядження в заповіті? Які права нерідного сина Сергєєва?

Задача 13.

Полішук після смерті залишив заповіт, за яким все своє майно передав внучці. В заповіті було також вказано, що внучка зобов'язана щорічно організовувати і проводити виставку його рідких і цінних книг в центральній бібліотеці міста. Одержавши спадщину, внучка відмовилася проводити виставки, тому центральна бібліотека міста звернулася до суду із заявою про те, щоб суд зобов'язав її виконати заповіт.

Яке рішення повинен прийняти суд?

Задача 14.

Після смерті Іванова залишалася спадщина на суму 560 000 грн. Майно і кошти були придбані за період спільного життя з дружиною. З ним проживала тітка, яка знаходилася на його утриманні. З родичів є син, який проживав окремо (повнолітній), дружина, мати. Івановим був складений заповіт на четверту частку всього майна, за яким спадкоємцем цієї частки є син.

Хто і в який частці отримає спадкове майно?

Задача 15.

Громадянин Ващенко заповів все своє майно сестрі Марченко І. На утриманні Ващенко знаходилися: неповнолітня дитина, його непрацездатна мати. Разом з ним проживала співмешканка Сергєєва на протязі двох років.

Хто в даному випадку є спадкоємцями?

Тема 6. Поняття та принципи цивільного процесуального права України

1. Поняття, завдання, предмет, метод, цивільного процесуального права.
2. Поняття та види форм захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.
3. Джерела цивільного процесуального права України. Дія цивільних процесуальних норм в часі, в просторі та за колом осіб.
4. Види цивільного судочинства. Стадії цивільного процесу.
5. Поняття та класифікація принципів цивільного процесуального права.

1. Поняття, завдання, предмет, метод, цивільного процесуального права

Цивільне процесуальне право – це сукупність (система) правових норм (цивільних процесуальних), розташованих у певній системі, які регулюють суспільні відносини між судом і учасниками судового процесу в сфері здійснення судочинства в цивільних справах, шляхом розгляду і вирішення цивільних справ у суді першої інстанції, а також у порядку перегляду судових рішень у вищестоящих судових інстанціях, перегляду рішень третейських судів і видачі виконавчих листів на примусове виконання їх рішень, відносини пов'язані з виконанням судових рішень у цивільних справах. Крім того, ці норми регулюють питання виконання судових рішень і взаємодії суду з іншими органами у процесі реалізації правосуддя.

Зміст і спрямованість цивільного процесуального права безпосередньо пов'язані із завданням цивільного судочинства, визначеним у ч. 1 ст. 2 ЦПК України, – забезпечити справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. Метою цього є ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, а також інтересів держави.

Особливістю предмета цивільного процесуального права є те, що за його допомогою: визначається коло тих суспільних відносин, які регулюються нормами цивільного процесуального права; визначаються межі застосування судом норм матеріального та процесуального права; є можливою конкретизація мети і завдань процесуальної

діяльності суду, учасників судового процесу; є можливим об'єднати норми цивільного процесуального права в систему .

Під методом цивільного процесуального права слід розуміти сукупність закріплених у нормах цивільного процесуального права способів та засобів впливу на відносини, що регулюються цією галуззю права, та поведінку їх суб'єктів.

Метод цивільного процесуального права за змістом є імперативно-диспозитивним. Він обумовлюється властивостями предмета цивільного процесуального права, правовим становищем суб'єктів цивільних процесуальних відносин та особливістю юридичних фактів, від яких залежить виникнення, розвиток та припинення цивільних процесуальних правовідносин.

Імперативні основи методу цивільного процесуального права проявляються в наступному:

- процесуальні норми забезпечують чільне положення суду як органу влади;
- у якості основних юридичних фактів виступають владні процесуальні дії суду;
- цивільне процесуальне право забезпечує суду право контролю за діями сторін;
- цивільний процес ґрунтується на суворо визначеному процесуальному порядку здійснення правосуддя – цивільний процесуальний формі.

Диспозитивні основи проявляються в основному в наступному:

- рівність сторін у тих можливостях, які надані ним для захисту своїх прав і інтересів;
- свобода використання цих прав. Суб'єкти цивільного процесуального права вправі здійснювати або не здійснювати свої права;
- система гарантій прав суб'єктів цивільного процесу.

Метод цивільного процесуального права характеризується:

- 1) специфікою процесуально-правового становища суб'єктів цивільних процесуальних відносин;
- 2) особливістю юридичних фактів, які є підставою виникнення, зміни та припинення цивільних процесуальних правовідносин;
- 3) особливостями застосування заходів процесуального примусу як реакції суду на неправомірну поведінку учасника судового процесу;

4) особливістю цивільної процесуальної форми, в межах якої застосовується метод правового регулювання.

2. Поняття та види форм захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави

Форми захисту відображають встановлений законом порядок реалізації цивільних прав і способів їх охорони. Залежно від органу, який здійснює захист, розрізняють судову, адміністративну, нотаріальну, самозахист та захист за допомогою інших громадських, державних та міжнародних інституцій та органів.

Судова форма захисту найбільш пристосована до вирішення спірних і складних правових питань через наявність детального регулювання порядку розгляду справ за участю заінтересованих осіб, закріплення всебічних гарантій ухвалення законного і обґрунтованого рішення. Слід зазначити, що в силу цього вона не може забезпечити оперативність захисту. Це є однією із причин існування інших форм захисту права і удосконалення судової форми, введення форм спрощеного судового захисту.

Судова форма захисту характеризується наступними перевагами:

- судовий захист поширюється на необмежене коло осіб;
- судовому захисту підлягають усі без винятку права і свободи, що належать індивідові, як в силу прямої вказівки Конституції України та інших законів, так і тих, що не мають нормативного закріплення, але не суперечать закону;
- захист здійснює спеціальний орган – суд, створений тільки для розгляду спорів про право;
- суд вирішує заявлені вимоги на основі застосування норм цивільного, сімейного, трудового та іншого права в порядку цивільної юрисдикції;
- обставини справи досліджуються в режимі цивільної процесуальної форми, що гарантує законність і обґрунтованість вирішення спору;
- захист здійснюють неупереджені судді;
- у розгляді справи беруть активну участь сторони спору та інші заінтересовані особи. Це підвищує ефективність судової процедури і, як результат, сприяє правовому вихованню громадян.

Адміністративна форма захисту полягає в тому, що у випадках, передбачених законом, органи державного управління або місцевого самоврядування можуть ухвалити рішення щодо відновлення порушеного права або про усунення юридичних невизначеностей.

Ще однією з форм захисту прав відповідно до ст. 18 ЦК України є нотаріальна форма, яка здійснюється шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених Законом України «Про нотаріат».

Самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства (ст. 19 ЦК). Це найдавніша форма правового захисту. Вона найбільш проста, але результативна. Разом з тим при самозахисті велика небезпека вчинення неправомірних дій, прояву незаконності з боку суб'єкта, що захищається. Тому ЦК спеціально підкреслює, що «способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушено, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням».

Для самозахисту характерна та обставина, що правозахисні дії вчинює сама зацікавлена особа без і поза будь-якою нормативно-правовою регламентацією.

3. Джерела цивільного процесуального права України. Дія цивільних процесуальних норм в часі, в просторі та за колом осіб

Джерела цивільного процесуального права – це форми встановлення і виразу загальнообов'язкових або специфічних правил поведінки, прийнятих або санкціонованих правотворчими органами держави, що регулюють суспільні відносини, які складають предмет цивільного процесуального права.

Основними джерелами (формою) права у сучасних європейських правових системах є нормативно-правові акти держави. Нормативно-правовий акт – це акт правотворчої діяльності компетентних державних органів, що встановлює, змінює або скасовує правові норми. Нормативний акт приймається компетентним органом у певному процедурному порядку. Це офіційний документ, що містить правові норми, тобто носій інформації про правові норми, юридичне джерело права.

Нормативно-правові акти мають різні назви, вони відрізняються один від одного за юридичною силою, за суб'єктами видання тощо. В

найзагальнішому вигляді ієрархічну структуру нормативно-правових актів України можна представити в такий спосіб: закони і підзаконні нормативні акти.

Дія норм цивільного процесуального права розмежовується у часі, просторі, за колом осіб.

Дія норм у часі визначається правилом провадження в цивільних справах, здійснюється відповідно до законів, чинних на час вчинення окремих процесуальних дій, розгляду і вирішення справи; цивільний процесуальний закон зворотної сили не має, якщо він скасовує чи звужує права, належні учасникам судового процесу, чи обмежує їх використання, скасовує чи звужує права, чи обмежує їх використання.

Дія цивільних процесуальних норм у просторі визначається тим, що: норми поширюють свою дію на всю територію України; до спірних правовідносин, що виникли, змінилися чи припинилися за межами України, процесуальні норми застосовуються у випадках, передбачених законом України та міжнародними договорами за участю України.

Дія цивільних процесуальних норм за колом осіб визначається їх обов'язковістю для всіх громадян України, незалежно від їх національності, статі, походження, майнового стану, посадового становища місця проживання тощо; юридичних осіб; іноземних громадян, осіб без громадянства, які знаходяться на території України; іноземних юридичних осіб, які знаходяться на території України.

Така універсальність дії процесуальних норм забезпечує єдність судової практики й створює правові гарантії для всіх учасників судового процесу.

Саме на підставі цих норм здійснюється цивільне судочинство. Це врегульована Цивільним процесуальним кодексом України діяльність суду та учасників процесу, спрямована на захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Отже, обов'язковість цивільних процесуальних норм для всіх суб'єктів є фундаментальною передумовою ефективного й справедливого здійснення цивільного судочинства в Україні.

4. Види цивільного судочинства. Стадії цивільного процесу.

Цивільне судочинство представляє собою складну систему процесуальних дій учасниками судового процесу, яким притаманні використання багатогранної кількості цивільних принципів і засад цивільного процесу, що представляють собою головну нормативну «основу» для розгляду і вирішення цивільної справи.

Цивільне судочинство – це процесуальний порядок здійснення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Реформування та сучасність судової системи, України, як правило змінило правові підходи до використання головних засад цивільного процесуального права, з'явилися нові характерні ознаки цього правового явища, змінилися деякі погляди на розуміння і значення цих принципів, що в свою чергу потребують нового наукового аналізу в огляді на них.

Види цивільного судочинства поділяються залежно від характеру правовідносин і предмета спору. До основних видів цивільного судочинства належать:

а) позовне провадження – розглядаються спори, що виникають із цивільних, сімейних, трудових, житлових та інших правовідносин, коли між сторонами існує спір про право;

позовне провадження поділяється на:

- загальне позовне провадження – застосовується у складних справах, що потребують з'ясування значної кількості обставин;
- спрощене позовне провадження – передбачене для менш складних справ, які можуть бути розглянуті швидше (наприклад, малозначні спори);

б) наказне провадження – спрощена форма судового захисту, коли вимога заявника є безспірною і підтверджується письмовими доказами (наприклад, стягнення заборгованості за розпискою);

в) окреме провадження – розглядаються справи, у яких відсутній спір про право, але необхідно встановити певні юридичні факти або підтвердити наявність/відсутність правового статусу (наприклад, встановлення факту родинних відносин, усиновлення, визнання особи безвісно відсутньою).

Отже, кожен вид цивільного судочинства має свої особливості, порядок розгляду та коло справ, але всі вони об'єднані спільною метою – захист прав і законних інтересів осіб у цивільних правовідносинах. Крім того, всі справи проходять певні стадії.

Стадія цивільного процесу – це сукупність процесуальних дій, об'єднаних найближчою процесуальною метою і характеризується, крім того, власним змістом, колом суб'єктів, особливостями процесуального оформлення і просторово-часовими межами.

Серед стадій цивільного процесу виділяються наступні:

- відкриття провадження у справі;
- підготовче провадження;
- розгляд справи по суті;
- апеляційне провадження;
- касаційне провадження;
- провадження у зв'язку з нововиявленими обставинами;
- провадження у зв'язку з виключними обставинами;
- звернення до виконання.

5. Поняття та класифікація принципів цивільного процесуального права.

Принципи (від лат. *principium* – підстава, початок) – основоположні норми, що виражають властивості права та мають вищу імперативну юридичну силу.

В теорії цивільного процесу принципи прийнято класифікувати за різними підставами. Єдиної думки щодо цього не має. Залежно від критеріїв поділу можна запропонувати декілька класифікацій зазначених принципів.

По-перше, за джерелом закріплення можна виокремити принципи: 1) закріплені у Конституції України (наприклад, ст. 129 Конституції України закріплює принципи рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, принцип забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення, принцип обов'язковості судового рішення тощо); 2) закріплені у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (рівність перед законом і судом, гласність і відкритість судового процесу, принцип мови судочинства тощо); 3) закріплені в ЦПК України.

Відповідно до ст. 3 ЦПК основними засадами (принципами) цивільного судочинства є: 1) верховенство права; 2) повага до честі і

гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; 3) гласність та відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 4) змагальність сторін; 5) диспозитивність; 6) пропорційність; 7) обов'язковість судового рішення; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи; 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; 10) розумність строків розгляду справи судом; 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами; 12) відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судові рішення.

По-друге, залежно від сфери правового регулювання виділяють: 1) загальноправові принципи (принцип верховенства права, принцип пропорційності тощо); 2) міжгалузеві (принцип гласності, принцип усності та безпосередності тощо); рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення, принцип обов'язковості судового рішення 3) галузеві принципи цивільного процесу (принцип диспозитивності, принцип змагальності, принцип процесуальної рівноправності сторін).

По-третє, найбільш розповсюдженою класифікацією є поділ принципів цивільного судочинства за об'єктом правового регулювання, залежно від чого виокремлюють організаційно-функціональні принципи, які є принципами організації правосуддя, та функціональні принципи, які визначають процесуальну діяльність суду і учасників процесу. До організаційно-функціональних принципів належать такі принципи: 1) здійснення правосуддя тільки судом; 2) незалежність суддів та підкорення їх тільки закону; 3) рівність усіх учасників перед законом і судом; 4) гласність судового розгляду; 5) національна мова судочинства. До функціональних принципів цивільного процесу належать: 1) диспозитивність; 2) змагальність; 3) процесуальна рівність сторін; 4) усність; 5) безпосередність.

Принципи уявляють собою певну взаємозалежну систему правових приписів, які повинні превалювати над всіма іншими діями учасників судового процесу, тому, що є фундаментальними в своїй основі для сучасності ведення судової справи, один принцип тягне за собою використання іншого, причому, можна зазначити, що без деяких ми взагалі не можемо розглядати вирішення цивільної справи по суті.

Стадійність руху цивільної справи так, чи інакше залежить від процесуальних дій, які учасники судового процесу здійснюють з дотримання принципів цивільного судочинства, що безпосередньо входить до їх правового інтересу при вирішенні справи. Процесуальна форма сприяє послідовності і системі тих дій, які складають судочинство та стадії цивільного процесу, що в будь-якому випадку не може здійснити без головних принципів цивільного процесуального права.

Завдання або кейси для поточного контролю знань:

Задача №1.

Громадяни Розова М. П. і Тимченко А. В. проживали в Республіці Молдова. В червні 2017 р. вони уклали між собою договір позики, за яким Розова М. П. дала в борг Тимченко А. В. 200 тис. лей строком на один рік. Протягом цього ж року Розова та Тимченко переїхали на постійне місце проживання до м. Одеси.

В вересні 2017 р. Розова М. П. пред'явила позов до Приморського районного суду м. Одеси про повернення боргу, оскільки Тимченко його вчасно не повернула.

Районний суд розглянув справу та застосував норми Цивільного кодексу Республіки Молдова, а також при розгляді справи керувався нормами Цивільного процесуального кодексу Республіки Молдова, оскільки спірні правовідносини між сторонами виникли на території даної держави.

Чи правильно вчинив суд? Як норми цивільного процесуального права застосовуються в просторі та часі? Керуйтеся ЦПК України та Законом України «Про міжнародне приватне право».

Задача № 2.

Який вид провадження буде відкрито судом при розгляді наступних справ (відповідь обґрунтуйте):

- 1) у спорі між Ляпіним та Свіденко про розподіл будівлі;
- 2) за заявою про встановлення факту перебування Ломоносова на утриманні у його вітчима Сорокіна;
- 3) у спорі між подружжям Іванових з приводу розірвання шлюбу;
- 4) за заявою про встановлення факту родинних відносин між Шевченко та Симоненко;

5) у спорі між Коваленко, який є боржником за виконавчим документом, та державним виконавцем з приводу неправомірних дій державного виконавця при виконанні рішення у цивільній справі;

6) у спорі між Хохловим та видавництвом дитячої літератури з приводу стягнення сум гонорару за написання художнього твору;

7) у спорі між Кашкіною та Пенківським про визнання договору купівлі-продажу недійсним;

8) за заявою Іванова про стягнення нарахованої але не виплаченої йому підприємством заробітної плати;

9) за заявою про визнання громадянина Бичкова недієздатним;

10) у спорі між колишнім подружжям Соколових про визнання Соколова таким, що втратив право користування жилим приміщенням;

11) у спорі між Петровим та Самсоною про визнання усиновлення дитини недійсним.

Здача №3.

У районному суді розглядалася справа про усиновлення дитини громадянами України. Усиновлювач був відомою людиною та запросив представників преси для проведення у залі судового засідання кінозйомки, із застосуванням стаціонарної апаратури. Суддя відмовив у фіксуванні судового засідання стаціонарною апаратурою.

Обґрунтуйте чи правильні дії судді?

Тема 7. Цивільні процесуальні правовідносини та суб'єкти

1. Поняття, види, елементи цивільних процесуальних правовідносин.
2. Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин та їх класифікація.
3. Правове положення і роль суду в цивільному процесі. Склад суду та відводи (самовідводи) суду у цивільному процесі.
4. Інші учасники судового процесу їх права та обов'язки.

1. Поняття, види, елементи цивільних процесуальних правовідносин

Цивільні процесуальні правовідносини – це врегульовані нормами цивільного процесуального права відносини, що виникають між

судами як між собою, так і з учасниками процесу – громадянами і організаціями в цивільному судочинстві.

Риси цивільних процесуальних правовідносин:

1) ці правовідносини виникають на основі норм цивільного процесуального права і носять правовий характер;

2) це вольові відносини, тому що для їхнього виникнення потрібна ініціатива певних суб'єктів (подача позову, виклик свідка тощо);

3) суд є обов'язковим учасником цивільних процесуальних правовідносин;

4) цивільні процесуальні правовідносини характеризуються як владні. Між їхніми суб'єктами немає рівності, тому що суд – орган держави, отже, це відносини влади і підпорядкування;

5) взаємність і множинність прав і обов'язків у суб'єктів правовідносин. Кожна процесуальна дія тягне наслідки і впливає на процесуальне положення інших суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин;

6) процесуальні правовідносини виникають тільки у зв'язку з розглядом і вирішенням цивільної справи та носять правозастосовний характер;

7) процесуальні правовідносини забезпечені цивільно-процесуальними, цивільно-правовими, адміністративно-правовими і кримінально-правовими санкціями;

8) процесуальні правовідносини мають системний характер (навчність стадій цивільного судочинства);

9) строк дії процесуальних відносин обмежен часом здійснення правосудної діяльності.

Види цивільно-процесуальних правовідносин:

- головні правовідносини – між судом, з однієї сторони, і позивачем, відповідачем, третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, і заявником та заінтересованою особою, боржником;

- додаткові правовідносини – між судом і представником, третьою особою, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб;

- професійні – між судом та іншими учасниками процесу (свідками, перекладачами, спеціалістами, експертами і ін.).

Елементами цивільних процесуальних правовідносин є суб'єкт, об'єкт та зміст.

Суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин – це носій цивільних процесуальних прав та обов'язків, що реалізує їх в процесі здійснення правосуддя в цивільних справах. Суб'єктами цивільних процесуальних відносин є суд та учасники судового процесу.

Об'єктом правовідносин, які виникають у справах позовного провадження, є захист порушених, невизнаних чи оспорюваних прав, свобод або інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Об'єктом цивільних процесуальних правовідносин, що виникають у справах окремого провадження, є встановлення певних юридичних фактів, які визначають цивільно-правове чи сімейно-правове становище фізичної особи, мають значення для захисту та охорони прав та інтересів фізичної особи. Об'єктом правовідносин у наказному провадженні є захист суб'єктивних прав та майнових інтересів кредитора.

Зміст цивільних процесуальних правовідносин – це діяльність суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин та їх права і обов'язки. Саме через ці права та обов'язки проявляється участь сторін, третіх осіб, заявників та інших учасників процесу у здійсненні правосуддя.

В основі такої діяльності лежить цивільна процесуальна правоздатність – установлена законом здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи.

Та цивільна процесуальна дієздатність – здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді.

Таким чином, цивільна процесуальна правоздатність і дієздатність є необхідними юридичними передумовами для набуття статусу суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, оскільки саме вони забезпечують здатність особи повною мірою брати участь у судовому процесі та реалізувати свої процесуальні права.

2. Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин та їх класифікація.

Суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин – це носій цивільних процесуальних прав та обов'язків, що реалізує їх в процесі здійснення правосуддя в цивільних справах.

Класифікація суб'єктів:

1. Суд

2. Учасники судового процесу: а) учасники справи; б) представники; в) інші учасники судового процесу.

Це всі особи, які беруть участь у розгляді справи, мають процесуальні права та обов'язки, і від дій чи бездіяльності яких залежить перебіг і результат судового розгляду.

а) Учасники справи до них належать:

- сторони – позивач і відповідач:
- позивач – особа, яка звертається до суду за захистом свого порушеного чи оспорюваного права.
- відповідач – особа, до якої пред'явлено позов, і яка має дати відповідь на заявлені вимоги.
- треті особи – особи, які вступають у процес для захисту своїх прав чи інтересів, пов'язаних із предметом спору (з самостійними вимогами або без них).
- заявники та заінтересовані особи – у справах окремого провадження або в інших випадках, передбачених ЦПК України.
- заявник та боржник – у справах наказного провадження
- органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

б) Представники

Це особи, які діють від імені та в інтересах інших учасників процесу.

- Представниками можуть бути адвокати, законні представники (батьки, опікуни, піклувальники), а також інші особи, яким надано право представляти інтереси учасників справи.
- Вони здійснюють процесуальні дії в межах наданих повноважень, сприяючи ефективному захисту прав осіб, яких представляють.

в) Інші учасники судового процесу

До них належать особи, які беруть участь у процесі для забезпечення його правильного і своєчасного здійснення, але не мають самостійного інтересу у справі, це:

- Свідки,
- Експерти,
- Спеціалісти,
- Перекладачі,

- Секретар судового засідання,
- Судовий розпорядник тощо.

3. Правове положення і роль суду в цивільному процесі. Склад суду та відводи (самовідводи) суду у цивільному процесі

Суд – державний владний орган, основною функцією якого є здійснення правосуддя шляхом розгляду і вирішення цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справ у встановленому законодавством процесуальному порядку у формі відповідного судочинства – цивільного, господарського, адміністративного, кримінального.

Здійснення судочинства – основна і єдина професійна діяльність судів із відправлення правосуддя. Тому суд, унаслідок наділення його компетенцією (повноваженням) з здійснення правосуддя у цивільних справах є основним та обов'язковим суб'єктом цивільного процесу.

Норми цивільного процесуального права регулюють відносини між кожною з осіб, які беруть участь у процесі, і судом. Правові відносини осіб, які беруть участь у процесі, між собою, минаючи суд, регулюються нормами матеріального права.

Риси суду як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин:

- необхідний (обов'язковий) учасник цивільних процесуальних правовідносин, без якого неможливий розгляд справи;
- суд не має матеріально-правової заінтересованості, тому що не є суб'єктом спірних правовідносин;
- суд має процесуальну заінтересованість у результатах справи, тобто процесуальний інтерес суду не лежить на чиємусь боці.

У судах першої інстанції цивільні справи розглядаються одноособою суддею, який є головуючим і діє від імені суду (ч.1 ст. 34 ЦПК України). У випадках, установлених у ЦПК, цивільні справи у суді першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох присяжних, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді (ч.2 ст. 34 ЦПК України).

У судах апеляційної інстанції перегляд рішень судів першої інстанції здійснюється колегією суддів суду апеляційної інстанції у складі трьох суддів (ч. 3 ст. 34 ЦПК України).

Верховний Суд є судом касаційної інстанції та переглядає у касаційному порядку судові рішення, ухвалені судами першої та апеляційної інстанцій (ст. 25 ЦПК України). Перегляд судових рішень

судів першої та апеляційної інстанції здійснюється колегією суддів суду касаційної інстанції у складі трьох або більшості непарної кількості суддів (ч.4 ст. 34 ЦПК України).

Підстави для відводу (самовідводу) судді визначені у статтях 36,37 ЦПК України.

Відвід судді (суду) – це передбачені у нормах цивільного процесуального законодавства підстави, за наявності яких суддя не може брати участь у розгляді судової справи і підлягає відстороненню від процесу за власною ініціативою (самовідвід) або за заявою учасника судової справи. Відвід це висловлена учасником (учасниками) судового процесу обґрунтована і мотивована заява про недовіру судді (суду) у вчиненні ним процесуальної діяльності, пов'язаної з здійсненням правосуддя у цивільній справі.

Самовідвід судді (суду) це не шлях для ухилення судів від розгляду справ. Це одне із цивілізованих рішень, які допомагають уникнути протиріч між заінтересованістю окремих осіб суду та законним правом особи.

Самовідвід це добровільна процесуальна дія судді, заснована на морально-етичних правилах суспільного життя, які на переконання самого судді, є перешкодою в участі ним(суддею) у конкретній цивільній справі, що знаходиться у провадженні суду.

Відвід (самовідвід) є гарантіями, що забезпечують неупередженість, безсторонність і незалежність судді у розгляді та вирішенні цивільної справи.

4. Інші учасники судового процесу їх права та обов'язки

Іншими учасниками судового процесу є: помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст. Даних суб'єктів об'єднує загальна риса, яка відрізняє їх від учасників справи. Особи, які є іншими учасниками судового процесу, не мають ніякої юридичної заінтересованості в тому або іншому результаті розгляду цивільної справи. Метою участі даних осіб у судовому розгляді цивільної справи – сприяння організації і проведенню судового процесу, всебічному і повному з'ясуванню обставин справи, а також сприяння особам, які беруть участь у справі, в здійсненні ними своїх прав і обов'язків в процесі.

Помічник судді забезпечує підготовку та організаційне забезпечення судового процесу. Помічник судді: 1) бере участь в оформленні судових справ, за дорученням судді готує проекти запитів, листів, інших матеріалів, пов'язаних із розглядом конкретної справи, виконавчих документів; 2) здійснює оформлення копій судових рішень для направлення сторонам у справі та іншим учасникам справи відповідно до вимог процесуального законодавства, контролює своєчасність надсилання копій судових рішень; 3) виконує інші доручення судді, що стосуються організації розгляду судових справ. Помічник судді за дорученням судді (головуючого у судовій колегії) може за відсутності секретаря судового засідання здійснювати його повноваження. Під час здійснення таких повноважень помічнику судді може бути заявлено відвід з підстав, передбачених ЦПК, для відводу секретаря судового засідання (ст. 66 ЦПК).

Секретар судового засідання: 1) здійснює судові виклики і повідомлення; 2) перевіряє, хто з учасників судового процесу з'явився в судове засідання, хто з учасників судового процесу бере участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, і доповідає про це головуючому; 3) забезпечує контроль за повним фіксуванням судового засідання технічними засобами і проведенням судового засідання в режимі відеоконференції; 4) забезпечує ведення протоколу судового засідання; 5) забезпечує оформлення матеріалів справи; 6) виконує інші доручення головуючого, що стосуються розгляду справи.

Судовий розпорядник: 1) забезпечує належний стан залу судового засідання і запрошує до нього учасників судового процесу; 2) з урахуванням кількості місць та забезпечення порядку під час судового засідання визначає можливу кількість осіб, які можуть бути присутні у залі судового засідання; 3) оголошує про вхід і вихід суду із зали судового засідання та пропонує всім присутнім встати; 4) слідкує за додержанням порядку особами, присутніми у залі судового засідання; 5) виконує розпорядження головуючого про приведення до присяги перекладача, експерта; 6) під час судового засідання приймає від присутніх у залі учасників судового процесу документи та інші матеріали і передає до суду; 7) запрошує до залу судового засідання свідків та виконує вказівки головуючого щодо приведення їх до присяги; 8) виконує інші доручення головуючого, пов'язані зі створенням умов, необхідних для розгляду справи.

Свідок. Свідком може бути кожна особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи. Характерні риси свідка: 1) це юридично незаінтересована в результатах справи особа, оскільки вона не є учасником матеріально-правових відносин (проте можлива заінтересованість, яка випливає з родинних відносин, зв'язків з роботи і т. п.); 2) він стає носієм відомостей про факти в результаті збігу обставин, а не спеціальних досліджень чи статусу. Свідок зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом у визначений час і дати правдиві показання про відомі йому обставини. За відсутності заперечень учасників справи свідок може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Суд може дозволити свідку брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції незалежно від заперечень учасників справи, якщо свідок не може з'явитися до суду через хворобу, похилий вік, інвалідність або з інших поважних причин.

Експертом може бути особа, яка володіє спеціальними знаннями, необхідними для з'ясування відповідних обставин справи. Експерт може призначатися судом або залучатися учасником справи. Експерт зобов'язаний дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому питання. Експерт зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом та роз'яснити свій висновок і відповісти на питання суду та учасників справи. За відсутності заперечень учасників справи експерт може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Експерт не має права передоручати проведення експертизи іншій особі. Експерт має право: 1) ознайомлюватися з матеріалами справи; 2) заявляти клопотання про надання йому додаткових матеріалів і зразків, якщо експертиза призначена судом; 3) викладати у висновку експертизи виявлені в ході її проведення факти, які мають значення для справи і з приводу яких йому не були поставлені питання; 4) бути присутнім під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предмета і об'єктів дослідження; 5) для цілей проведення експертизи заявляти клопотання про опитування учасників справи та свідків; 6) користуватися іншими правами, що надані Законом України «Про судову експертизу».

Експерт з питань права. Як експерт з питань права може залучатися особа, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права. Рішення про допуск до участі в справі експерта з пи-

тань права та долучення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом. Експерт з питань права зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом, відповідати на поставлені судом питання, надавати роз'яснення. За відсутності заперечень учасників справи експерт з питань права може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Експерт з питань права має право знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не володіє відповідними знаннями, а також право на оплату послуг та на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Спеціалістом є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками, необхідними для застосування технічних засобів, і призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо).

Перекладачем може бути особа, яка вільно володіє мовою, якою здійснюється цивільне судочинство, та іншою мовою, знання якої необхідне для усного чи письмового перекладу з однієї мови на іншу, а також особа, яка володіє технікою спілкування з глухими, німими чи глухоніми.

Завдання або кейси для поточного контролю знань:

Задача № 1.

Борисов О. М. отримав будинок та присадибну земельну ділянку у спадщину. Його сусідом був Мукачев Т. С., який також володів будинком та земельною ділянкою на праві власності. Згодом між ними виник спір про межі земельних ділянок, оскільки Мукачев Т. С. став претендувати на користування частиною земельної ділянки, яку отримав у спадщину Борисов, і згоди вони не дійшли. Тоді Борисов О. М. вирішив звернутись до суду за захистом свого права власності на земельну ділянку.

Визначте, з яких правовідносин виник спір, яким правом дані правовідносини регулюються, вкажіть процесуальне становище учасників спору та вид провадження по цивільній справі, що виникає при зверненні Борисова до суду за захистом свого права власності на земельну ділянку.

Задача №2

У Приморському районному суді м. Одеси розглядається цивільна справа за позовом громадянина Липко А. М. до громадянина Козлова Ю. В. про витребування з чужого незаконного володіння мобільного телефона фірми “Apple” моделі “Iphone 13”, вартістю 18 000 гривень. Під час проведення підготовчого провадження до канцелярії суду надійшла заява від громадянина Іванова С. В., в якій він просить допустити його до участі у справі як третю особу, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, оскільки спірний телефон належить саме йому. У свій час він надав його у користування громадянину Липко А. М. Під час розгляду справи суд залучив експерта та призначив експертизу.

Хто з зазначених суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин є іншим учасником справи?

Тема 8. Учасники судового процесу

Рекомендована кількість годин – 2

1. Правовий статус сторін у цивільному судочинстві.
2. Співучасть у цивільному судочинстві.
3. Правовий статус третіх осіб у цивільному судочинстві.
4. Участь у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.
5. Представництво у цивільному судочинстві.

1. Правовий статус сторін у цивільному судочинстві

Серед учасників справ позовного провадження у ЦПК України виділяються сторони. Сторони в цивільному судочинстві – це особи між якими виник матеріально-правовий спір, що підлягає розгляду і вирішенню судом у порядку цивільного судочинства. Сторонами в цивільному процесі є позивач і відповідач. Це процесуальний статус сторін, і особа не може одночасно зайняти процесуальне становище позивача і відповідача.

Позивач- ймовірна особа якої порушені права та інтереси

Відповідач – ймовірна особа яка повинна відповідати за вимогою, яка йому пред'явлена позивачем.

Позов може подаватися спільно кількома позивачами або до кількох відповідачів. Кожен із позивачів або відповідачів щодо іншої сторони діє в судовому процесі самостійно.

Характерні риси сторін в позовному провадженні наступні:

1) сторони є суб'єктами спірного матеріально-правового (цивільного, сімейного, трудового і т. п.) правовідношення;

2) інтереси сторін протилежні один одному;

3) процес у справі ведеться від імені і на користь сторін, навіть в тому разі, якщо позивач особисто не звертається до суду з позовною заявою або сторони особисто не беруть участь у процесі;

4) сторони – суб'єкти процесуальної діяльності, яка забезпечується шляхом наділення їх широким комплексом процесуальних прав та обов'язків, необхідних для виконання ними процесуальних функцій;

5) на сторони розповсюджуються наслідки судового рішення. Тільки сторони можуть бути зобов'язані або уповноважені рішенням на здійснення конкретних дій по передачі і відповідно отриманню матеріальних благ, а також інших дій матеріально-правового характеру;

6) судові витрати покладаються на сторони.

Таким чином, позивач і відповідач – суб'єкти спірного правовідношення або охоронюваного законом інтересу, що підлягає судовому розгляду. Проте питання про те, чи існує спірне право, чи оспорується воно насправді і чи оспорує його вказаний позивачем відповідач, вирішує суд в результаті розгляду справи. Тому у момент порушення справи лише передбачається, що позивачу належить певне право і що дане право (інтерес) оспорується вказаною ним особою – відповідачем. Виходячи з цього, можна сказати, що позивач і відповідач – передбачені суб'єкти спірного правовідношення або охоронюваного законом інтересу.

Згідно ч. 2 ст. 48 ЦПК сторонами (позивачем і відповідачем) можуть бути: 1) фізичні особи; 2) юридичні особи; 3) держава.

Цивільне процесуальне законодавство наділяє сторони широким колом процесуальних прав і покладає на них процесуальні обов'язки.

2. Співучасть у цивільному судочинстві

Інститут процесуальної співучасті виникає як наслідок існування множинності осіб у матеріальних правовідносинах на стороні боржника чи кредитора. Це може бути пов'язано, наприклад, із солідарною відповідальністю осіб у зобов'язанні.

Участь у справі кількох позивачів та/або відповідачів (процесуальна співучасть) допускається, якщо: 1) предметом спору є спільні права чи обов'язки кількох позивачів або відповідачів; 2) права або обов'язки кількох позивачів чи відповідачів виникли з однієї підстави; 3) предметом спору є однорідні права й обов'язки.

Види цивільної процесуальної співучасті: по-перше, залежно від того, на чийй стороні виступає співучасник, цивільна процесуальна співучасть поділяється на: 1) активну (на стороні позивача декілька співучасників). Наприклад, у разі пред'явлення позовів про відновлення на роботі декількома працівниками, звільненими на одній і тій же підставі, проти одного і того ж працедавця; 2) пасивну (на стороні відповідача декілька співучасників). Наприклад, у разі пред'явлення позову одним із співвласників про виділ своєї частки в загальному майні. Як співвідповідачі в цій справі виступають співвласники; 3) змішану (і на стороні позивача, і на стороні відповідача декілька осіб); по-друге, залежно від обов'язковості залучення осіб цивільна процесуальна співучасть може бути необхідною (обов'язковою) і факультативною (необов'язковою). Необхідна співучасть – обов'язкова участь у справі всіх суб'єктів спірного правовідношення в якості позивачів або відповідачів. Співучасть факультативна, якщо вимоги декількох позивачів або одного позивача до декількох відповідачів можуть бути розглянуті і здійснені незалежно один від одного. На співучасників розповсюджуються загальні (ст. 43 ЦПК) і спеціальні права сторін (ст. 49 ЦПК). Реалізація кожним із співучасників процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків створює процесуальні наслідки тільки для даного співучасника. Наприклад, якщо один із співпозивачів в процесі судового розгляду справи заявляє відмову від позову, то це тягне за собою припинення провадження по справі тільки відносно даного співпозивача. Що ж до решти співпозивачів, то суд зобов'язаний продовжити розгляд справи по суті з тим, щоб ухвалити відповідне рішення.

Особливістю ухвалення рішення при процесуальній співучасті є те, що суд постановлює не окремі рішення по кожному співучаснику (кожний розглянутий вимозі), а одне рішення, в якому дається відповідь на кожний позов (позовна вимога). Згідно зі ст. 266 ЦПК суд, ухвалюючи рішення на користь кількох позивачів або проти кількох відповідачів, повинен зазначити, в якій частині рішення стосується кожного з них, або зазначити, що обов'язок чи право стягнення є солідарним.

3. Правовий статус третіх осіб у цивільному судочинстві

Спір, що розглядається судом, може бути тією або іншою мірою пов'язаний з правовідносинами, суб'єктом яких є особа, яка не бере участь у спорі. Рішення суду може зачепити її матеріальні права й обов'язки, вплинути на них або призвести до такого стану, при якому вони виявляться фактично порушеними. Тому у вирішенні цивільно-правового спору можуть бути заінтересовані не тільки сторони, але й інші особи, які беруть участь у справі. До складу осіб, які беруть участь у справі, входять також треті особи.

В цивільному процесі беруть участь два види третіх осіб: треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, і треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

Треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, – це ймовірні суб'єкти спірних матеріальних правовідносин, які вступають в процес, що вже виник між позивачем і відповідачем, для захисту самостійних прав щодо предмета спору.

Треті особи, які не заявляють самостійних вимог – це особи, які вступають у вже розпочатий судовий процес, оскільки рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін. Вони не пред'являють власних позовних вимог, а діють на стороні позивача або відповідача, щоб захистити свої інтереси, які опосередковано пов'язані з предметом спору.

Порядок вступу до процесу третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. Вступ до справи третьої особи з самостійними вимогами тягне за собою певні наслідки як для неї самої, так і для решти учасників процесу. Оскільки третя особа з самостійними вимогами за процесуальним статусом нічим не відрізняється від позивача, їй повинні бути забезпечені рівні можливості з пер-

вісним позивачем для захисту своїх прав і охоронюваних законом інтересів. Йому повинна бути надана можливість ознайомитися зі всіма матеріалами справи і представляти докази, що обґрунтовують його вимоги і заперечення проти вимог первісного позивача. З іншого боку, первісному позивачу і відповідачу необхідно підготуватися до захисту від вимог третьої особи. Тому, після вступу в справу третьої особи, яка заявила самостійні вимоги щодо предмета спору, справа за клопотанням учасника справи розглядається спочатку (ч. 4 ст. 52 ЦПК).

Порядок залучення до участі у справі або вступу в справу третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог, регулюється ст. 53 ЦПК. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача до закінчення підготовчого провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, у разі коли рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін. Їх може бути залучено до участі у справі також за заявою учасників справи.

Якщо суд при вирішенні питання про відкриття провадження у справі або при підготовці справи до розгляду встановить, що рішення суду може вплинути на права та обов'язки осіб, що не є стороною у справі, суд залучає таких осіб до участі у справі як третіх осіб, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору. У заявах про залучення третіх осіб і в заявах третіх осіб про вступ у справу на стороні позивача або відповідача зазначається, на яких підставах третіх осіб належить залучити до участі у справі.

Про залучення третіх осіб до участі у справі суд постановляє ухвалу, в якій зазначає, на які права чи обов'язки такої особи та яким чином може вплинути рішення суду у справі.

4. Участь у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб

Відповідно до ч. 2 ст. 4 ЦПК України правом на звернення до суду в інтересах інших осіб або державних чи суспільних інтересів у випадках передбачених законом наділені органи та особи перелік яких визначено у ст. 56 ЦПК. Так, у випадках, встановлених законом, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи можуть звертатися до суду із заявами про захист

прав, свобод та інтересів інших осіб або державних чи суспільних інтересів та брати участь у цих справах (ч. 1 ст. 56 ЦПК). Органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі або брати участь у справі за своєю ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень. Участь зазначених органів у судовому процесі для подання висновків у справі є обов'язковою у випадках, встановлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне (ч. 6 ст. 56 ЦПК).

Органи і особи, яким законом надане право захищати інтереси інших осіб:

- 1) беруть участь у розгляді справи від свого імені, але в захист не своїх інтересів, а інтересів інших осіб;
- 2) не є суб'єктами спірних матеріальних правовідносин і тому не виступають як сторони в процесі, не мають матеріально-правової заінтересованості в результатах справи;
- 3) мають процесуальну заінтересованість у результаті вирішення справи;
- 4) можливість їхньої участі в судочинстві передбачена в законі;
- 5) їх повноваження, як правило, визначені компетенцією;
- 6) вони беруть участь у процесі без спеціального уповноваження з боку тих, чії права вони захищають.

5. Представництво у цивільному судочинстві

Цивільне процесуальне представництво- це врегульовані нормами цивільного процесуального права відносини, що виникають між представником та особою, яку він представляє (довірителем) на підставі закону, договору, статуту, положення, процесуальні дії під час здійснення цивільного судочинства з метою захисту прав, свобод чи інтересів особи, державних і громадських інтересів, а також з метою сприяння суду в розгляді справи й ухваленні законного та обґрунтованого рішення суду.

На підставі аналізу норм ЦПК України можна визначити види цивільного процесуального представництва. В основу виокремлення основних видів представництва закладені критерії, згідно з якими види представництва класифікуються: за підставами виникнення представництво поділяється на законне (підставою є норма закону) та договірне (ґрунтується на договорі про надання юридичних ад-

вокатських послуг); за ступенем обов'язковості – на обов'язкове (або необхідне) щодо малолітніх і неповнолітніх осіб, недієздатних та обмежених у дієздатності осіб (підставами такого представництва є норма закону, адміністративний чи судовий акт) та факультативне (або добровільне), що виникає на підставі цивільно-правового договору; за ознаками особи, в інтересах якої виникає представництво, воно поділяється на представництво фізичних осіб (виникає на підставі цивільно-правового договору або закону) та представництво юридичних осіб (виникає на підставі закону, положення, статуту, довіреності), а також представництво держави (таке представництво здійснюється органами державної влади, органами місцевого самоврядування в межах їх компетенції через свого представника).

Мета представництва в суді: 1) надати професійну допомогу особам, залученим у судовий розгляд; 2) сприяння реалізації конституційного права на судовий захист.

Завдання цивільного процесуального представництва: 1) правове регулювання механізму реалізації права суб'єктів бути представниками в суді; 2) правове регулювання процесуальних правовідносин представництва між судом і представником; 3) правове регулювання механізму реалізації проголошених Конституцією України прав на судовий захист і на отримання кваліфікованої юридичної допомоги.

Суб'єкти судового представництва. Юридична сутність судового представництва полягає в тому, щоб компенсувати або відсутність у сторін і третіх осіб цивільної процесуальної дієздатності, або неможливість її реалізації особисто з інших причин. У зв'язку з цим однією з особливостей судового представника як суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин є те, що в цій якості може виступати тільки фізична особа, тобто громадянин. Іншою особливістю судового представника як суб'єкта цивільного судочинства є те, що в цій якості може виступати не будь-який громадянин, а лише дієздатний.

Завдання або кейси для поточного контролю знань:

Задача № 1.

Неповнолітні Володимир Петрушенко /13 років/ і Олександр Білов /15 років/ на полі сільськогосподарського підприємства розвели вогнище, від якого згоріла одна скирта соломи.

У зв'язку з цим, керівник сільськогосподарського підприємства вирішив пред'явити позов до осіб, які заподіяли шкоду про відшкодування збитків. Адвокат місцевої юридичної консультації, куди звернувся керівник сільськогосподарського підприємства про правничу допомогу, пояснив йому, що відповідачами у даній справі повинні бути батьки Володимира Петрушенка і Олександра Білова.

Чи правильне таке пояснення? Визначить сторін у даній справі.

Задача № 2

В судовому порядку розглядається справа за позовом гр. Смірнові щодо поширення недостовірної інформації при надання їх характеристики з місця роботи. Таку інформацію було подано посадовою особою від імені юридичної особи під час виконання своїх посадових (службових) обов'язків, зокрема підписання характеристики.

Хто є належним відповідачем у справі?

Задача №3.

Петренко І. Ю., керуючи за довіреністю автомобілем «Ніссан», який належав його брату на праві приватної власності, в результаті створеної аварійної ситуації неповнолітнім Копиленком С. І., який виїхав велосипедом на проїжджу частину дороги, вчинив наїзд на автомобіль «Рено-пікап», який належав «Київміськбуду». «Київміськбуд» звернувся до суду з позовом на Петренка І. Ю. про відшкодування збитків. У судовому засіданні Петренко І. Ю. заявив, що він є неналежним відповідачем і попросив залучити відповідачами у справі батьків неповнолітнього Копиленка С. І.

Визначте учасників процесу у даній справі. Який порядок заміни неналежного відповідача в цивільному процесі?

Задача № 4.

Шевчук І. Л. і його дружина Шевчук С. Ф. були засуджені до позбавлення волі з конфіскацією майна. Разом з ними проживав син Микола з дружиною і неповнолітня його сестра, опікуном якої був призначений Зленко Ф. Д. – батько Шевчук С. Ф.

Шевчук Микола звернувся з позовом про виключення з опису майна, що належало йому, його дружині та неповнолітній сестрі Галині.

Визначить процесуально правове становище кожного з учасників процесу у справі.

Задача № 5.

До районного суду Дуденко М. О. пред'явив позов до гр. Максимова С. В. про стягнення з нього боргу за договором позики. До розгляду справи позивач помер, і на судове засідання з'явилася його дружина, яка підтримала позов. Суд ухвалив рішення про стягнення з Максимова С. В. на користь дружини Дуденка М. О. суми боргу відповідно до договору позики.

Чи мав право суд допустити дружину Дуденка М. О. до участі у процесі? Розкрийте поняття процесуального правонаступництва.

Задача № 6.

Захаров Ю. І. за рішенням суду виплачує аліменти на користь Захарової А. М. на утримання трьох дітей у розмірі 1/2 частини зарплати. Яковлева З. С., з якою він проживає у фактичному шлюбі в даний час, звернулася до суду з позовом про стягнення аліментів із Захарова Ю. І. на утримання двох дітей, батьком яких в органах ДРАЦС записаний відповідач.

Дана справа розглянута без сповіщення Захарової А. М. і суд позов задовольнив.

Які помилки допущені судом при розгляді справи?

Тема 9. Цивільна юрисдикція та її види

1. Поняття цивільної юрисдикції у цивільному процесі.
2. Види цивільної юрисдикції у цивільному процесі.
3. Поняття територіальної юрисдикції (підсудності) та її види.
4. Процесуальний порядок передачі цивільної справи з одного суду до іншого.

1. Поняття цивільної юрисдикції у цивільному процесі

Відповідно до статті 124 Конституції України, здійснення правосуддя в нашій державі належить виключно судам.

Поняття «юрисдикція» походить від латинського терміну *jurisdiction*, що означає «той, хто має право судити про право». Воно відоме ще з часів Римської держави періоду монархії (середина VIII –

початок V ст. до н.е.) і пов'язане з повноваженнями давньоримських магістратів щодо організації судового процесу та визначення правових підстав для вирішення спорів.

У сучасній науковій літературі з цивільного процесуального права відсутнє єдине усталене визначення поняття «цивільна юрисдикція». Цивільну юрисдикцію слід розглядати у двох аспектах: широкому та вузькому.

У широкому розумінні цивільна юрисдикція охоплює повноваження всіх державних і недержавних органів, посадових осіб, які беруть участь у вирішенні цивільних спорів, незалежно від того, чи стосуються вони приватноправових, майнових або інших відносин.

У вузькому розумінні вона обмежується повноваженнями судів щодо розгляду цивільних справ відповідно до норм цивільного процесуального законодавства, тобто реалізується в офіційно встановленому судовому порядку.

Отже, цивільна юрисдикція – це розмежування компетенції суду та інших юрисдикційних органів щодо розгляду та вирішення цивільної справи. Вона визначає, які справи належать до розгляду саме судам загальної юрисдикції.

2. Види цивільної юрисдикції у цивільному процесі

Види цивільної юрисдикції відповідно до цивільного процесуального законодавства: предметна (за видом справ), суб'єктна, інстанційна (за рівнем суду), територіальна (за місцем розгляду). Відповідно до ст. 19 ЦПК України суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають з цивільних, земельних, трудових, сімейних, житлових та інших правовідносин, крім справ, розгляд яких здійснюється в порядку іншого судочинства. Суди розглядають у порядку цивільного судочинства також вимоги щодо реєстрації майна та майнових прав, інших реєстраційних дій, якщо такі вимоги є похідними від спору щодо такого майна або майнових прав, якщо цей спір підлягає розгляду в місцевому загальному суді і переданий на його розгляд з такими вимогами.

Предметна та суб'єктна юрисдикція. Цивільне судочинство здійснюється за правилами позовного (загального позовного або спрощеного позовного) провадження; наказного провадження, окремого провадження.

Найбільш поширеним є *позовне провадження*, яке по суті співпадає з цивільною процесуальною формою. У порядку позовного провадження суд розглядає та вирішує справи щодо спорів про суб'єктивні права, обов'язки чи законні інтереси, що виникають з цивільних житлових, земельних, трудових та інших матеріально-правових відносин, що базуються на рівності та автономії суб'єктів.

Сутністю позовного провадження є спір про суб'єктивні права та юридичні обов'язки, тому основними і обов'язковими його учасниками є сторони (позивач, відповідач) з протилежними інтересами, між якими існує спір, що розглядається та вирішується судом.

Відповідно до ст. 19 ЦПК України позовне провадження поділяється на загальне та спрощене.

Спрощене позовне провадження визначене цивільним процесуальним законодавством як спеціальна форма судового розгляду, призначена для оперативного вирішення справ. До категорій справ, що розглядаються у спрощеному позовному провадженні, належать:

1. Малозначні справи, визначені критеріями ціни позову та рівня складності, що встановлюються законом.

2. Справи, що виникають із трудових правовідносин, у яких оцінка суті спору не потребує тривалого доказового дослідження.

3. Справи про тимчасовий виїзд дитини за межі України одним із батьків, який проживає окремо, не має заборгованості зі сплати аліментів, і другий із батьків відмовив у наданні нотаріально посвідченої згоди.

4. Справи незначної складності та інші справи, для яких пріоритетним є оперативне розглядання, зокрема для забезпечення швидкого відновлення або захисту прав.

Малозначними справами є: 1) справи, у яких ціна позову не перевищує тридцяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 2) справи незначної складності, визнані судом малозначними, крім справ, які підлягають розгляду лише за правилами загального позовного провадження, та справ, ціна позову в яких перевищує вісімдесят розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; 3) справи про стягнення аліментів, збільшення та зменшення їх розміру, припинення стягнення аліментів, оплату додаткових витрат на дитину, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, якщо такі вимоги не пов'язані із встановленням чи оспоруванням батьківства (материнства); 4) справи про розірвання шлюбу; 5) справи про захист

прав споживачів, ціна позову в яких не перевищує шістдесяті розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Загальне позовне провадження застосовується для розгляду справ, що мають складний характер або значні правові та фактичні обставини, які унеможливають їх ефективне вирішення у спрощеному порядку.

Наказне провадження призначене для розгляду справ за заявами про стягнення грошових сум незначного розміру, щодо яких відсутній спір або про його наявність заявнику невідомо.

Окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав (ст. 293 ЦПК України).

Інстанційна юрисдикція. Усі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються місцевими загальними судами як судами першої інстанції. Апеляційні суди переглядають в апеляційному порядку судові рішення місцевих судів, які знаходяться у межах відповідного апеляційного округу (території, на яку поширюються повноваження відповідного апеляційного суду). Верховний Суд переглядає у касаційному порядку судові рішення, ухвалені судами першої та апеляційної інстанцій.

3. Поняття територіальної юрисдикції (підсудності) та її види

Територіальна юрисдикція (підсудність). Територіальна підсудність визначає компетенцію судів однієї ланки судової системи в залежності від території, на яку розповсюджується юрисдикція даного суду. Відповідно до п. 2 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ» №3 від 03 березня 2013 року «підсудність визначає коло цивільних справ у спорах, вирішення яких належить до повноважень конкретного суду першої інстанції».

Територіальну підсудність прийнято поділяти на: загальну, альтернативну (за вибором позивача), за ухвалою суду та підсудність пов'язаних справ, виключну.

За правилами загальної територіальної підсудності, що закріплені у ст. 27 ЦПК України, позови пред'являються за місцезнаходженням відповідача. Якщо відповідачем є фізична особа, то позов пред'являється в суд за місцем її проживання, якщо ж юридична особа, то позов пред'являється в суд за її місцезнаходженням.

Альтернативна територіальна підсудність – це підсудність, відповідно до правил якої позивачу, при пред'явленні позову, надається право вибору суду. Тобто, позивач може пред'явити позов за місцем свого проживання, за місцем завдання шкоди чи за місцем виконання договору. Правила альтернативної підсудності передбаченні ст. 28 ЦПК України. Якщо позов пред'являється до декількох відповідачів, які проживають або знаходяться в різних місцях, то позивач на свій вибір звертається до суду з позовом за місцем проживання або місцезнаходженням одного з відповідачів за вибором позивача.

Найявні у судовій практиці випадки, коли об'єднується декілька вимог в одне провадження, то якщо такі вимоги відносяться до різних правил територіальної юрисдикції (підсудності), то позивач на свій розсуд може вибрати, за правилами якої підсудності пред'явити позов до суду, але це не стосується виключної територіальної підсудності¹.

Виключною територіальною підсудністю є підсудність, відповідно до правил якої позивач повинен звернутися до суду, який прямо вказаний у законі. Перелік категорій справ, відносно яких встановлені правила виключної територіальної підсудності, закріплені у ст. 30 ЦПК України. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 30 ЦПК України «позови, що виникають із приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Якщо пов'язані між собою позовні вимоги пред'явлені одночасно щодо декількох об'єктів нерухомого майна, спір розглядається за місцезнаходженням об'єкта, вартість якого є найвищою».

Також необхідно звернути увагу, що законодавець звертає увагу на визначення підсудності у разі пред'явлення зустрічного позову та позову третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета

¹ Волкова Н. В. Територіальна юрисдикція (підсудність) та її види у цивільному судочинстві : окремі аспекти. Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 8 квітня 2024 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої ; Одеса : Фенікс, 2024. С.13.18. URL: <https://hdl.handle.net/11300/27821>

спору. Отже за загальними правилами такі позови подаються незалежно від їх підсудності до суду за місцем розгляду первісного позову. Однак, на відміну від попередньої редакції ЦПК України, чинний ЦПК України у ч. 6 ст. 30 уточнює, що «це правило не застосовується, коли відповідно до інших визначених у цій статті правил виключної підсудності такий позов має розглядатися іншим судом, ніж тим, що розглядає первісний позов»¹.

Підсудність справ за ухвалою суду передбачена ст. 29 ЦПК України, згідно з якою підсудність справ за участю громадян України, якщо обидві сторони проживають за її межами, підсудність справи про розірвання шлюбу між громадянином України та іноземцем або особою без громадянства, які проживають за межами України, за клопотанням позивача, визначається ухвалою судді Верховного Суду.

4. Процесуальний порядок передачі цивільної справи з одного суду до іншого

Передача цивільної справи з одного суду до іншого є важливим процесуальним інститутом, який забезпечує дотримання правил судової юрисдикції та підсудності, а також гарантує можливість реалізації права на справедливий, неупереджений і ефективний судовий розгляд. Зазначений механізм спрямований на усунення процесуальних перешкод, які унеможливають або істотно ускладнюють розгляд справи конкретним судом, та водночас слугує інструментом забезпечення процесуальної економії і стабільності судового процесу.

Цивільний процесуальний кодекс України передбачає вичерпний перелік підстав для передачі справи на розгляд іншому суду. Насамперед така передача здійснюється у випадку, коли суд встановлює, що справа за своєю територіальною юрисдикцією (підсудністю) належить до компетенції іншого суду. У цьому разі передача справи є обов'язком суду та спрямована на усунення порушень правил підсудності, що мають істотне значення для законності та обґрунтованості судового розгляду.

¹ Волкова Н. В. Територіальна юрисдикція (підсудність) та її види у цивільному судочинстві : окремі аспекти. Новели цивільного процесуального законодавства: цивільна юрисдикція, процесуальні строки : матеріали Всеукр. наук.-пр. акт. конф. (Одеса, 8 квітня 2024 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої ; Одеса : Фенікс, 2024. С.13.18. URL: <https://hdl.handle.net/11300/27821>

Другою підставою для передачі справи є неможливість утворення нового складу суду для її розгляду. Така ситуація може виникнути, зокрема, після задоволення заяв про відвід або самовідвід суддів, а також з інших обставин, передбачених процесуальним законом, які унеможливають участь суддів у розгляді справи. Передача справи в цьому випадку виступає гарантією дотримання принципів незалежності та неупередженості суду, оскільки виключає ризик розгляду справи судом у неналежному складі.

Окремою, самостійною підставою для передачі справи є ліквідація суду або припинення його діяльності з підстав, установлених законом. У такій ситуації передача справи до іншого суду є необхідною умовою забезпечення безперервності судового захисту прав, свобод та інтересів учасників судового процесу, а також дотримання розумних строків судового розгляду.

Справа, прийнята судом до свого провадження з додержанням правил підсудності, повинна бути ним розглянута і в тому випадку, коли в процесі розгляду справи вона стала підсудною іншому суду, за винятком випадків, коли внаслідок змін у складі відповідачів справа належить до виключної підсудності іншого суду (ст. 31 ЦПК України). Відповідно до ст. 32 ЦПК України спори між судами про підсудність не допускаються.

Отже, інститут передачі цивільної справи з одного суду до іншого є важливим елементом механізму цивільного судочинства, який поєднує в собі гнучкість процесуального регулювання та стабільність судового розгляду. Його застосування спрямоване на забезпечення дотримання правил підсудності, реалізацію принципів змагальності, неупередженості та процесуальної економії, а також на ефективний захист прав і законних інтересів учасників цивільного процесу.

Завдання або кейси для поточного контролю знань:

Задача № 1.

Управління виконавчої дирекції Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань у м. Києві звернулося з позовом до ТОВ «Тополя» про скасування Акту розслідування нещасного випадку, оскільки на думку Фонду розслідування нещасного випадку проводилося неякісно, а тому

було безпідставно складено акт, яким нещасний випадок був визнаний таким, що пов'язаний з виробництвом.

Визначити вид юрисдикції? Назвіть критерії віднесення справи до цивільної юрисдикції.

Задача №2.

До Приморського районного суду м. Одеси звернувся громадянин Іванов А. М. із позовом про визнання недійсним договору купівлі-продажу будинку який знаходився у м. Миколаєві. Позов був пред'явлений за місцем проживання позивача. Суддя повернув заяву.

Визначте правомірність дій суду?

Задача №3.

Визначте територіальну юрисдикцію (підсудність) наступних справ:

1. За позовом Воронова, що проживає в Малиновському районі м. Одеси, до ВАТ «Стальканат», що знаходиться в Приморському районі м. Одеси, про відшкодування збитків, завданих внаслідок каліцтва. Воронов був збитий в м. Херсоні автомобілем, що належав відповідачу.

2. За позовом Грачевої, що проживає в м. Києві, до Грачева про розірвання шлюбу. Місце реєстрації проживання або перебування Грачева невідомі.

3. За позовом Осетрова, який проживає в м. Черкаси, до його матері, яка проживає у м. Львові та до колишньої дружини Осетрової, яка проживає з дітьми в м. Луцьк, про зменшення розміру аліментів, які він сплачує даним особам за рішенням суду.

4. За позовом Смирнової до Селіванової про встановлення порядку користування земельною ділянкою. Смирнова та Селіванова є співвласниками будинку, що розташований на зазначеній ділянці.

Тема 10. Судове доказування і докази у цивільному процесі.

1. Поняття, предмет судового доказування та його елементи. Підстави звільнення від доказування.
2. Поняття, види, ознаки судових доказів.
3. Порядок подання доказів до суду. Забезпечення судових доказів.
4. Показання свідків. Процесуальний порядок допиту свідка.
5. Письмові докази. Електронні докази. Речові докази. Висновки експертів.
6. Оцінка судових доказів. Стандарти доказування.

1. Поняття, предмет судового доказування та його елементи. Підстави звільнення від доказування

Судове доказування – це інтелектуальна та процесуальна діяльність сторін, інших учасників справи, представників та суду, спрямована на встановлення обставин, що мають значення для справи та обґрунтування висновків про ці обставини. Доказування у цивільному процесі регламентується як нормами цивільного процесуального права так і нормами матеріального права¹, оскільки саме норми процесуального права регламентують порядок доказування при розгляді та вирішенні цивільної справи, а норми матеріального права регламентують питання щодо визначення: предмета доказування; суб'єктів, які мають право на звернення до суду з позовної заявою (заявою) з тих чи інших відносин; презумпції тощо.

Суб'єкти доказування – це суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, наділені певним колом процесуальних прав та обов'язків у процесі збирання, дослідження та оцінки доказів, діяльність яких спрямована на встановлення обставин, що мають значення для справи та обґрунтування висновків про ці обставини. Розглядаючи питання суб'єктів доказування у цивільному процесі, спочатку необхідно визначити правовий статус суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин, оскільки від цього залежить можливість віднесення

¹ Волкова Н.В. Щодо визначення поняття судового доказування у цивільному процесі. Новели цивільного процесуального законодавства: Докази та доказування: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2020. С. 32–36.

того чи іншого суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин до суб'єктів доказування, оскільки не всі суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин є суб'єктами доказування¹.

Основні обов'язки доказування покладаються на сторони, позивач повинен довести обставини, що складають основу позову (факти, з якими пов'язане виникнення, зміну або припинення спірних правовідносин; факти, що свідчать про порушення, невизнання або оспорування відповідачем права позивача). Відповідач повинен довести обставини, що підтверджують його заперечення проти позову².

Мета доказування – встановлення обставин, що мають значення для справи, та обґрунтування висновків про ці обставини. Засіб доказування – процесуальна форма закріплення судових доказів.

Процес доказування – це сукупність послідовно вчинюваних процесуальних дій, спрямованих на обґрунтування вимог та заперечень сторін та встановлення судом обставин справи.

Складається з кількох етапів (стадій):

Збирання (надання) доказів – полягає у відшукуванні доказів, наданні їх до суду та процесуальному закріпленні; сюди ж відноситься витребування доказів судом, виклик свідків та призначення експертизи;

Дослідження доказів – полягає у безпосередньому сприйнятті та вивченні доказової інформації;

Оцінка доказів – це логіко- процесуальна діяльність суб'єктів доказування, спрямована на виявлення властивостей судових доказів та з'ясування їх спроможності слугувати підтвердженням тих чи інших обставин справи³.

Предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду спра-

¹ Цивільний процес: теорія і практика. Концепція вчених з удосконалення за законодавства про цивільне судочинство. Монографія / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси С. Я., док торки юридичних наук, професорки Бичкової С. С. Київ: Алерта, 2023. 640 с.

² Волкова Н. В. Суб'єкти доказування у справах про захист прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві. Підприємництво, господарство і право. № 9. Київ, 2020. С. 19–23.

³ Доказування та докази в цивільному судочинстві: навч.-метод. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. [Електронне видання] / Н. Ю. Голубєва, І. В. Андронов, Н. В. Волкова, І. А. Яніцька ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фе нікс, 2024. 80 с.

ви і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення (ч. 2 ст. 77 ЦПК). Виділяють основний предмет доказування (щодо всієї справи в цілому) та локальний предмет доказування (щодо окремого питання процесуального характеру, наприклад, доказування підстав ужиття судом заходів забезпечення позову). До складу предмета доказування входять: юридичні факти матеріального права, юридичні факти процесуального права, доказові факти.

2. Поняття, види, ознаки судових доказів

Доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків (ст. 76 ЦПК).

Класифікацію судових доказів прийнято здійснювати за кількома підставами. За характером зв'язку змісту доказів з фактом, що підлягає до казуванню, виділяють: 1) прямі докази, що мають з відшукуваним фактом однозначний зв'язок, тобто дають змогу зробити єдиний висновок про наявність чи відсутність певного факту; 2) непрямі докази, що мають з відшукуваним фактом багатозначний зв'язок, тобто дають змогу зробити як мінімум два можливих висновки про наявність чи відсутність певного факту. За допомогою непрямого доказу можна зробити лише ймовірний висновок про наявність чи відсутність певної обставини справи. За процесом їх формування докази поділяються на: 1) первісні – формуються у результаті безпосереднього впливу відшукуваного факту на джерело доказу; 2) похідні – формуються в результаті опосередкованого впливу відшукуваного факту на джерело доказу (наявна проміжна ланка в процесі формування доказу). За джерелом доказів: 1) особисті – походять від особи; 2) речові (предметні) – джерелом доказу є предмет матеріального світу; 3) змішані – мають в собі ознаки як особистих так і предметних доказів.

Основні ознаки доказів:

Належність доказів. Належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування. Предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при

ухваленні судового рішення. Сторони мають право обґрунтовувати належність конкретного доказу для підтвердження їхніх вимог або заперечень (ст. 77 ЦПК України);

Допустимість доказів. Суд не бере до уваги докази, що одержані з порушенням порядку, встановленого законом. Обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування (ст. 78 ЦПК України);

Достовірність доказів. Достовірними є докази, на підставі яких можна встановити дійсні обставини справи (ст. 79 ЦПК України);

Достатність доказів. Достатніми є докази, які у своїй сукупності дають змогу дійти висновку про наявність або відсутність обставин справи, які входять до предмета доказування. Питання про достатність доказів для встановлення обставин, що мають значення для справи, суд вирішує відповідно до свого внутрішнього переконання (ст. 80 ЦПК України).

3. Порядок подання доказів до суду. Забезпечення судових доказів

Відповідно до норм цивільного процесуального законодавства учасники справи мають рівні права в процесі доказування.

Обов'язок доведення обставин покладається на ту сторону, яка посилається на відповідні обставини. Так, позивач повинен довести обставини, які складають основу позову (факти, з якими пов'язане виникнення, зміну або припинення спірних правовідносин; факти, що свідчать про порушення, невизнання або оспорування відповідачем права позивача). Відповідач повинен довести обставини, що підтверджують його заперечення проти позову. Виключення з цього правила становлять загальновідомі обставини та інші обставини, що не підлягають доказуванню відповідно до ст. 82 ЦПК України.

За загальним правилом сторони та інші учасники справи для підтвердження своїх вимог або заперечень подають докази безпосередньо до суду. У ст. 83 ЦПК України передбачаються правила подання доказів до суду. Позивач, особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, повинні подати докази разом з поданням позовної заяви. Відповідач, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, повинні подати суду докази разом з поданням відзиву або письмових пояснень третьої особи.

Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб регулюється ст. ст. 56-57 ЦПК. Цей інститут – захисту прав, свобод та інтересів інших осіб спрямований на захист прав свобод та інтересів інших осіб, які не можуть самостійно захистити свої права, свободи та інтереси у випадках, встановлених законом. Якщо до суду звертаються особа, якої відповідно до закону надано право звернення до суду в інтересах інших осіб, то така особа подає докази також за вищезазначеним правилом, а саме разом з позовною заявою.

Правило щодо пред'явлення доказів до суду разом з позовною заявою створює умови для належної підготовки справи суддею, який розгляду справи по суті, має можливість визначити предмет доказування; сприяє прискоренню судового процесу, скорочує підстави для відкладення судового розгляду, перешкоджає його затягуванню під приводом представлення сторонами додаткових доказів; дисциплінує учасників справи, мотивує їх на активну і своєчасний захист своїх прав і інтересів.

Відповідач повинен подати докази на обґрунтування своїх заперечень проти позовних вимог до суду разом з поданням відзиву, третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмету спору подає докази з письмовими поясненнями третьої особи.

Однак бувають випадки, коли з об'єктивних причин доказ не може бути поданий до суду у встановлений законом строк. У даному разі, законодавець у ч. 4 ст. 83 ЦПК встановлює правила, відповідно до якого учасник справи повинен про це письмово повідомити суд. Зазначення доказів, які не можуть бути подання до суду разом з позовною заявою (п. 8 ч. 3 ст. 175 ЦПК) або разом з відзивом (п. 6 ч. 3 ст. 178 ЦПК) тощо повинні міститись у письмових заявах учасників справи. В яких вказується доказ, який не може бути подано; причини, з яких доказ не може бути подано у зазначений строк; докази, які підтверджують, що особа здійснила всі залежні від неї дії, спрямовані на отримання вказаного доказу.

Якщо суд визнає зазначені причини у письмових заявах учасників справи про неподання доказів у строк встановлений законом, то відповідно до ч. 5 ст. 83 ЦПК він може встановити додатковий строк для подання таких доказів.

Також необхідно звернути увагу, що відповідно до ч. 2 ст. 82 ЦПК сторона, яка визнала обставини має право відмовитись від визнання

таких обставин з підстав визначених нормами цивільного процесуального законодавства. Про прийняття відмови сторони від визнання обставин суд постановляє відповідну ухвалу, у якій може встановити строк для подання доказів щодо таких обставин, оскільки вони доводяться в загальному порядку.

За спеціальними правами сторін, які визначені у ч 2 ст. 49 ЦПК, сторони мають право змінити предмет позову або підставу позову, відповідач має право подати зустрічний позов. Якщо сторони скористались своїми правами наведеними вище, при цьому змінилися обставини, що підлягають доказуванню, то суд встановлює строк для подання додаткових доказів, які будуть підтверджувати наявність або відсутність таких обставин.

Також, суд вирішує питання щодо прийняття доказів до розгляду з порушення строку. За загальним правилом суд не приймає до розгляду докази, якщо вони були подані з порушення встановленого законом строку, без поважних причин. Поважність причин повинна обґрунтувати особа, яка не мала можливості своєчасно подати докази до суду, з причин, що не залежали від неї. Суд досліджує та оцінює вказані причини несвоечасного подання доказів особою і з урахуванням цього приймає відповідне рішення, а саме : приймає такі докази до розгляду або відмовляє у прийнятті несвоечасно поданих доказів.

Новелою нової редакції ЦПК є те, що копії доказів, які особа подає до суду, повинні бути нею заздалегідь надіслані або надані іншим учасникам справи, адже суд не бере до уваги докази у разі відсутності підтвердження направлення їх іншим учасникам. Це правило не стосується тих випадків, коли такі докази уже є у наявності у відповідного учасника справи або поданні до суду в електронній формі, або є публічно доступними (ч. 9 ст. 83 ЦПК).

У випадку неподання доказу разом з письмовими заявами учасників справи, такий доказ подається через канцелярію суду, з використанням ЄСІТС або в судовому засіданні з клопотанням про їх приєднання до матеріалів справи (ч. 10 ст. 83 ЦПК)¹.

¹ Волкова Н. В. Щодо порядку подання доказів у цивільному судочинстві. Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні: Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 18 грудня 2020 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубевої. Одеса: Фенікс, 2020. С. 19-22.

Інститут забезпечення доказів у цивільному процесі спрямований на гарантування збереження засобів доказування у випадках, коли існує обґрунтований ризик їх втрати або істотного ускладнення подальшого збирання чи подання до суду. Відповідні заходи застосовуються судом за заявою учасника справи або особи, яка має намір звернутися з позовом та набути статусу позивача.

Процесуальне законодавство передбачає відкритий перелік способів забезпечення доказів, серед яких: допит свідків, призначення судової експертизи, витребування та огляд доказів, у тому числі за місцем їх фактичного знаходження, встановлення заборони на вчинення певних дій щодо доказів, а також покладення обов'язку вчинити визначені дії, спрямовані на їх збереження. За наявності відповідної необхідності суд вправі застосовувати й інші заходи, що відповідають меті забезпечення доказів та принципам цивільного судочинства.

Заява про забезпечення доказів може бути подана як до пред'явлення позову, так і після відкриття провадження у справі. При цьому юрисдикція щодо розгляду такої заяви залежить від стадії процесу: до подання позову – вона належить суду першої інстанції за місцем знаходження засобу доказування або за місцем здійснення відповідної процесуальної дії; після подання позовної заяви до суду, який здійснює розгляд справи по суті.

Особливий процесуальний порядок забезпечення доказів встановлено для справ про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення в дохід держави. У таких категоріях справ відповідні повноваження покладено на Вищий антикорупційний суд, який здійснює забезпечення доказів за заявою прокурора Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, а у випадках, прямо передбачених законом, також за заявою прокурора Генеральної прокуратури України.

У разі застосування заходів забезпечення доказів до подання позовної заяви на заявника покладається обов'язок звернутися до суду з відповідним позовом у визначений законом строк, який становить десять днів з моменту постановлення ухвали суду. Невиконання цього обов'язку, повернення позовної заяви або відмова у відкритті провадження зумовлює скасування ухвали про забезпечення доказів. При цьому докази, отримані внаслідок таких заходів, не можуть бути використані в інших судових провадженнях, що узгоджується

з принципом процесуальної економії та недопущення зловживання процесуальними правами.

Крім того, особа, яка ініціювала забезпечення доказів, несе майнову відповідальність у вигляді відшкодування судових витрат та збитків, завданих у зв'язку із вжиттям відповідних процесуальних заходів, у разі неподання позову у встановлений строк або відмови суду в задоволенні позовних вимог.

Процесуальне законодавство також передбачає можливість забезпечення доказів у справах, переданих на розгляд міжнародного комерційного арбітражу або третейського суду. У таких випадках суди загальної юрисдикції можуть застосовувати відповідні заходи за заявою арбітражної установи або сторони спору в порядку та з підстав, визначених цивільним процесуальним законодавством України. Заява про забезпечення доказів у зазначених справах подається до апеляційного суду за місцем знаходження боржника, доказів, майна боржника або за місцем здійснення арбітражного чи третейського розгляду.

4. Показання свідків. Процесуальний порядок допиту свідка

Показання свідка – це повідомлення про відомі йому обставини, які мають значення для справи. Не є доказом показання свідка, який не може назвати джерела своєї обізнаності щодо певної обставини.

Здатність особи виступати у процесуальному статусі свідка зумовлюється її фізичним та психічним станом, який має забезпечувати можливість адекватного сприйняття обставин, що мають значення для справи, а також надання правдивих і точних показань щодо них. У цьому контексті показання свідка слід розглядати як повідомлення фізичної особи, яка не має юридичної заінтересованості у результаті вирішення справи, про факти (обставини), що мають доказове значення та отримані у порядку, встановленому цивільним процесуальним законодавством.

За загальним правилом, як свідки залучаються фізичні особи, яким безпосередньо відомі істотні для справи обставини. Водночас особи, які отримали відомості про такі обставини зі слів інших осіб або в результаті ознайомлення з письмовими доказами, у разі необхідності також можуть бути допитані як свідки. При цьому обов'язковою умовою доказової сили їх показань є можливість встановлен-

ня джерела відповідної інформації; у разі неможливості його визначення такі відомості не можуть визнаватися доказами у справі.

У науці цивільного процесуального права показання свідків традиційно класифікуються залежно від їх змісту. Зокрема, науковці виокремлюють три основні види показань. Першу групу становлять показання-інформація, які зазвичай надаються свідками, не обізнаними з правовідносинами сторін, і зводяться до повідомлення одного або кількох окремих фактів, що мають значення для правильного вирішення справи. Такі показання, як правило, дають особи, які випадково стали очевидцями певних подій.

До другої групи належать показання, що поєднують фактичну інформацію з елементами судження. Їх надають свідки, які добре знайомі зі спірними правовідносинами сторін. Окрім викладення фактичних обставин, такі свідки висловлюють власні міркування, оцінки та характеристики учасників справи і відповідних правовідносин.

Третю групу складають показання свідків, обізнаних з фактами у силу своїх професійних або спеціальних знань. Такі особи здатні не лише повідомити суду фактичні дані, але й пояснити причинно-наслідкові зв'язки відповідних обставин.

Отже, свідком може бути кожна особа, якій відомі будь-які обставини, що стосуються справи. Імунітет свідка – встановлене законом звільнення особи від обов'язку свідчити в суді. Імунітет свідка у цивільному процесі, залежно від суб'єкта, якому він надається, підлягає поділу на особистий, службовий та дипломатичний. Така класифікація відображає особливості правового статусу окремих осіб та спрямована на забезпечення охорони приватних, професійних і публічних інтересів.

Особистий імунітет полягає у праві фізичної особи відмовитися від надання показань щодо себе, а також щодо членів сім'ї та близьких родичів.

Службовий імунітет характеризується заборонаю допиту як свідків осіб, які відповідно до закону зобов'язані зберігати таємницю відомостей, що стали їм відомі у зв'язку з виконанням службових або професійних обов'язків. Зокрема, не підлягають допиту щодо таких відомостей особи, на яких покладено обов'язок збереження професійної таємниці. До цієї категорії також належать священнослужителі щодо інформації, отриманої ними під час сповіді віруючих.

Дипломатичний імунітет полягає у неможливості допиту як свідків осіб, які користуються дипломатичними привілеями та імунітетами, без їхньої згоди. Представники дипломатичних представництв можуть бути допитані лише за згодою відповідного дипломатичного представництва.

Цивільний процесуальний кодекс України встановлює чітку процедуру допиту свідків. У судовому засіданні кожен свідок допитується окремо, при цьому свідки, які ще не надали показань, не мають права перебувати в залі судового засідання під час розгляду справи. Перед початком допиту головуючий суддя встановлює особу свідка, з'ясовує його вік, рід занять, місце проживання, а також характер його відносин зі сторонами та іншими учасниками процесу. Свідкові роз'яснюються його процесуальні права та обов'язки, а також з'ясовується наявність підстав для відмови від давання показань, передбачених законом.

Відмова свідка від надання показань приймається судом шляхом постановлення відповідної ухвали. За відсутності перешкод для допиту свідка головуючий попереджає його під розписку про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання та за відмову від давання показань, після чого приводить свідка до присяги. Текст присяги підписується свідком і долучається до матеріалів справи.

Після цього суд пропонує свідкові викласти всі відомі йому обставини справи. Першою ставить запитання особа, за заявою якої було викликано свідка, далі – інші учасники справи та суд. Питання, які принижують честь і гідність особи, мають навідний характер або не стосуються предмета судового розгляду, можуть бути зняті головуючим за клопотанням учасників справи або з ініціативи суду.

5. Письмові докази. Електронні докази. Речові докази. Висновки експертів.

Письмовими доказами є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору.

У цивільному процесі письмові докази класифікуються за кількома критеріями, зокрема за змістом, формою, суб'єктом та способом їх формування, що має важливе значення для оцінки їх доказової сили та допустимості.

Залежно від змісту письмові докази поділяються на розпорядчі та повідомні. До розпорядчих письмових доказів належать документи, які містять волевиявлення осіб, від імені яких вони складені, і спрямовані на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Типовим прикладом таких доказів є наказ про звільнення з роботи. Повідомні (інформаційні) письмові докази, навпаки, не містять розпорядчого елементу, а полягають у фіксації, описі або підтвердженні подій і фактів, що мають значення для правильного вирішення справи. До цієї групи належать довідки, звіти, листування ділового чи особистого характеру.

За формою письмові докази поділяються на кілька основних груп. Першу групу становлять документи простої письмової форми, до яких, зокрема, належать договори найму житла відповідно. До другої групи відносяться документи з обов'язковою формою та визначеним законом змістом, прикладом яких є свідоцтво про шлюб. Третю групу складають нотаріально посвідчені правочини тощо. До четвертої групи належать письмові договори, які набувають юридичної сили лише після їх державної реєстрації, зокрема договори купівлі-продажу земельних ділянок, єдиних майнових комплексів, житлових будинків, квартир або іншого нерухомого майна тощо.

Залежно від суб'єкта формування письмові докази поділяються на офіційні та приватні. Офіційними визнаються документи, що походять від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, установ, підприємств, організацій та їх посадових осіб і складені в межах їх компетенції. Приватними письмовими доказами є документи, авторами яких виступають фізичні особи, зокрема особисте листування, записи телефонних розмов, телеграми тощо.

За способом формування письмові докази поділяються на оригінали та копії. Під час дослідження копій у судовому засіданні обов'язковою є перевірка дотримання встановленого порядку їх виготовлення, а також відповідності форми та змісту копії оригіналу.

Електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах

пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет) (ст. 100 ЦПК України).

Речові докази були запозичені до цивільного судочинства з кримінального процесу (т. зв. «німі свідки»). Речовими доказами є предмети матеріального світу, які своїм існуванням, своїми якостями, властивостями, місцезнаходженням, іншими ознаками дають змогу встановити обставини, що мають значення для справи (ст. 97 ЦПК).

У цивільному процесі речові докази мають низку характерних ознак, які визначають їх місце та значення у системі доказування. Насамперед джерелом відомостей про факти у цьому виді доказів виступає матеріальний об'єкт, який існує у фізичній формі. Такими об'єктами можуть бути предмети як органічного, так і неорганічного походження, зокрема пошкоджені меблі, зіпсований одяг, транспортні засоби, продукти харчування та інші речі, що містять інформацію про обставини, які мають значення для правильного вирішення справи.

Фактична інформація у речових доказах відображається через зовнішні властивості та ознаки матеріального об'єкта, які сприймаються безпосередньо, переважно шляхом візуального огляду. Саме ці наочно сприймані характеристики дозволяють суду та іншим учасникам процесу встановлювати наявність або відсутність юридично значущих фактів, а також оцінювати їх у сукупності з іншими доказами у справі.

Важливою ознакою речових доказів є також необхідність їх одержання та дослідження з дотриманням вимог, установлених процесуальним законом. Порушення визначеного порядку отримання, зберігання чи огляду речових доказів може поставити під сумнів їх допустимість та доказове значення у цивільному процесі.

Висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень, зроблені у результаті них висновки та обґрунтовані відповіді на питання, поставлені експертові, складений у порядку, визначеному законодавством. Предметом висновку експерта може бути дослідження обставин, які входять до предмета доказування та встановлення яких потребує наявних у експерта спеціальних знань. Предметом висновку експерта не можуть бути питання права (ст. 102 ЦПК України).

6. Оцінка судових доказів. Стандарти доказування

Оцінка доказів – це інтелектуальна та процесуальна діяльність суду та учасників справи, спрямована на визначення юридичної сили доказів у справі, перевірку їх відповідності критеріям оцінювання та здатності слугувати підставою для висновків суду про наявність чи відсутність обставин справи. Принцип формальної оцінки доказів – ґрунтується на заздалегідь встановленій законом юридичній силі доказів, визначенні у законі переваг одних видів доказів над іншими. Принцип вільної оцінки доказів – усі докази оцінюються судом за внутрішнім переконанням і жодні докази не мають для суду заздалегідь встановленої сили (ч. 2 ст. 89 ЦПК)¹.

Останні роки питання щодо стандартів доказування у цивільному процесі активно обговорюється серед науковців та виникають питання щодо необхідності впровадження цього інституту в національну систему права, роз'яснення його сутності тощо.

Стандарт доказування є важливим елементом змагального процесу у цивільному судочинстві зарубіжних країн, де використовуються такі стандарти доказування, як: «баланс ймовірностей» (balance of probabilities), якій використовується в Англії; «перевага доказів» (preponderance of the evidence) і «чіткі (зрозумілі) та переконливі докази» (clear and convincing evidence) – США тощо².

Досліджуючи проблему стандарту доказування у цивільному судочинстві України, необхідно зазначити, що така правова категорія, як стандарт доказування, останнім часом дедалі активніше використовується як у вітчизняній доктрині процесуального права, так і в судовій практиці. Це свідчить про поступове формування відповідного підходу до оцінки доказів та усвідомлення його значення для забезпечення принципу змагальності та справедливого судового розгляду.

Аналіз судових рішень останніх років підтверджує зростання кількості судових актів, у яких прямо застосовується термін «стан-

¹ Доказування та докази в цивільному судочинстві: навч.-метод. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. [Електронне видання] / Н. Ю. Голубева, І. В. Андронов, Н. В. Волкова, І. А. Яніцька; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2024. 80 с.

² Волкова Н. В. Стандарт доказування «баланс ймовірностей» у цивільному судочинстві: окремі аспекти. Європейські орієнтири розвитку України: нові виміри у воєнний час: у 2 т.: матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (Одеса, 16 травня 2025 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Фенікс, 2025. Т. 2. С.145-148.

дарт доказування». Зокрема, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 18 березня 2020 року у справі № 129/1033/13 наголошено на необхідності дотримання стандартів доказування, передбачених процесуальним законодавством. Суд підкреслив, що принцип змагальності забезпечує повноту дослідження обставин справи шляхом покладення тягара доказування на сторони, однак не зобов'язує суд автоматично визнавати доведеною ту обставину, на яку посилається сторона. Відповідна обставина має бути доведена таким чином, щоб з урахуванням наданих доказів її існування видавалося більш вірогідним, ніж протилежне. Такий підхід відповідає стандарту більшої переконливості, або так званому «балансу ймовірностей», і виключає застосування концепції негативного доказу, за якої обставина вважалася б доведеною доти, доки інша сторона її не спростує, оскільки це нівелювало б саму сутність змагального процесу.

Аналіз практики Верховного Суду дає підстави стверджувати, що у вітчизняному цивільному судочинстві фактично застосовується стандарт доказування «баланс ймовірностей», який розуміється як критерій достатності та переконливості доказів. Водночас зміст цього стандарту залишається нормативно не розкритим, а його тлумачення судами часто має різний характер. Така ситуація зумовлює правову невизначеність, загальну непередбачуваність підходів до оцінки доказів та ускладнює для учасників процесу розуміння того, які саме докази та в якому обсязі необхідно надавати суду для підтвердження своєї правової позиції.

Стандарт доказування – це ступінь достовірності наданих сторіною доказів, за яких суд має визнати тягар доведення знятим, а фактичну обставину – доведеною. Стандарти доказування визначають ступінь допустимого сумніву, за якого певна обставина вважається доведеною та встановленою судом в процесі розгляду та вирішення справи. Вироблені у країнах англо саксонської правової сім'ї, проте набувають все більшого поширення та застосування у судочинстві багатьох країн, також застосовуються у практиці Європейського суду з прав людини, який, зокрема, відзначив, що у цивільних справах стандарт доказування має бути нижчий, ніж у кримінальних (§ 38 рішення ЄСПЛ від 11.02.2003 р. у справі «Рінгвольд проти Норвегії»). У Великобританії та США вироблені стандарти доказування поза розумними сумнівами (*beyond reasonable doubt*), баланс ймовірностей (*balance of probabilities*), перевага доказів (*preponderance of*

evidence), ясні та переконливі докази (clear and convincing evidence) та ін. В українському цивільному судочинстві стандарти доказування не знайшли значного поширення, хоча в кри мінальному судочинстві визнається дія стандартів «обґрунтована підозра» та «поза розумними сумнівами», а в господарському судочинстві на законодавчому рівні закріплено стандарт «вірогідність доказів» (ст. 79 ГПК)¹.

Завдання або кейси для поточного контролю знань:

Задача № 1.

Сомов звернувся до суду з позовом до Єльченко про визнання права власності на будинок. Свої вимоги він обґрунтував тим, що спірний будинок він придбав у матері Єльченко – Смелякової незадовго до її смерті. За будинок він сплатив їй 20000 грн. та став проживати у ньому, але часто від'їздив у відрядження, під час одного з яких Єльченко як спадкоємиця вселилась до будинку. В якості доказів купівлі будинку Сомов надав суду розписку Смелякової про отримання 20000 грн., довідку про відрядження та просив допитати в якості свідків сусідів, які були свідками передачі грошей.

Визначте, що є предметом доказування в даній справі? Якими доказами можуть бути підтверджені позовні вимоги в даній справі?

Задача № 2.

Комунальне підприємство звернулося з позовом до громадянина Бортнікова про стягнення збитків, заподіяних підприємству внаслідок ДТП, в частині суми, не покритої страховим відшкодуванням. В ході судового розгляду Бортніков заперечував свою вину та надав суду докази, які свідчили про відсутність його вини у вчиненні ДТП. Суд не прийняв до уваги надані Бортніковим докази, посилаючись на те, що його вина у вчиненні ДТП була встановлена постановою суду про притягнення Бортнікова до адміністративної відповідальності за вчинення ДТП, яка набрала законної сили, та ухвалив рішення про задоволення вимог комунального підприємства у повному обсязі.

¹ Доказування та докази в цивільному судочинстві: навч.-метод. посіб. 2-ге вид., перероб. та доп. [Електронне видання] / Н. Ю. Голубева, І. В. Андронов, Н. В. Волкова, І. А. Яніцька; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2024. 80 с.

Чи припустився суд помилки? Чи матиме преюдиціальне значення для цивільної справи постановва суду про притягнення Бортнікова до адміністративної відповідальності, якщо відповідачем у такій цивільній справі буде не Бортніков, а страхова компанія за позовом про стягнення суми страхового відшкодування?

Задача № 3.

Прудникова звернулася до суду із позовом до Степашкіна щодо визнання його батьківства відносно дитини, яка народилася під час їх фактичного (тобто не зареєстрованого) шлюбу. На підтвердження батьківства Степашкіна позивачка просила суд допитати в якості свідків своїх подруг Герасимову і Сарафанову, яким добре відоме їхнє сімейне життя. Крім цього, Прудникова просила прийняти і прослухати на судовому засіданні аудіозапис, який містив її розмову зі Степашкіним, під час якого він не заперечував свого батьківства відносно дитини. На судове засідання вона привела дитину і заявила клопотання про те, щоб суд оглянув дитину і встановив наявність зовнішньої схожості з відповідачем.

Чи можна розглядати показання свідків, аудіозапис та огляд дитини в якості судових доказів у даній справі?

Задача № 4.

У суді розглядалась справа за позовом Лукашенка про визнання недійсним договору дарування, укладеного на ім'я Симохіної.

В підготовчому засіданні позивач звернувся до суду з клопотанням про витребування письмових доказів у справі, оскільки їх надання утруднено. Суддя відмовив у задоволенні клопотання, посиляючись на те, що воно не було оплачено судовим збором.

Чи правомірно діяв суддя? Який порядок витребування судом доказів?

Задача № 5.

У справі за позовом про поновлення на роботі незаконно звільненого працівника за прогул відповідачем було надано до суду два відеозаписи: один відеозапис з камери відеоспостереження, яка знаходиться безпосередньо в офісі, в якому працював звільнений працівник, а інша – зовнішня камера відеоспостереження. На обох камерах зафіксовано, що працівник залишив своє робоче місце та пішов

з офісу на три години раніше закінчення робочого дня. Позивач не заперечував, що на відеозапису саме він, однак зазначив про недопустимість використання цих доказів, оскільки здійснення відеозйомки на робочому місці є протизаконним, оскільки він навіть не знав про те, що в офісі, де він працював, ведеться відеоспостереження, а стосовно зовнішнього відеоспостереження він наполягав на тому, що він пішов з офісу не на три, а на одну годину раніше, а час на відеозапису був свідомо змінений менеджером, оскільки той знаходиться з позивачем у неприязних стосунках. Представник роботодавця зауважив, що офісне приміщення є власністю підприємства, а отже власник має право розмішувати в ньому відеоспостереження де вважає за необхідне. Крім того, робочий день звільненого працівника, який працював бухгалтером, закінчився о 18:00. Якби працівник пішов з роботи о 17:00, то вже сутеніло б і на камері зовнішнього відеоспостереження зображення було б значно темніше, ніж є, а отже час, який показано на відеозапису (15:00), відповідає дійсності.

Оцініть аргументи сторін. Чи можуть ці два відеозаписи бути прийняті судом як допустимі докази?

Задача № 6.

Римаренко пред'явив до місцевого суду позов до своєї колишньої дружини Крамарової про поділ спільного майна подружжя – приватного будинку. До позовної заяви було додано висновок судової комплексної оціночно-будівельної та будівельно-технічної експертизи, яка була призначена судом у іншій справі, в якій приймали участь Римаренко та його матір Скичко. У висновку експерта було встановлено технічну можливість виділу 1/2 частини будинку, наведено можливі варіанти такого виділу та здійснено грошову оцінку будинку.

Суд при розгляді справи не прийняв до уваги даний висновок експерта на тій підставі, що судова експертиза була проведена в іншій справі, в якій Крамарова не приймала участі.

Чи правильну оцінку висновку експерта надав суд?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:

Нормативно-правові джерела:

1. Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
2. Житловий кодекс України: Кодекс України від 30.06.1983 р. № 5464-X : URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10#Text>.
3. Земельний кодекс України : Кодекс України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : Конвенція Ради Європи від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
5. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>.
6. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 року № 5076-VI// Відомості Верховної Ради України. 2012, № 18.
7. Про акціонерні товариства : Закон України від 27.07.2022 р. № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text>.
8. Про господарські товариства : Закон України від 19.09.1991 р. № 1576-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12#Text>.
9. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01.07.2010 р. № 2398-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17#Text>.
10. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text>.
11. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 року // Відомості Верховної Ради України.– 2003.– № 36. – Ст. 275.
12. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 р. № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text>
13. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : Наказ М-ва юстиції України від 22.02.2012 р. № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>.
14. Про затвердження Правил опіки та піклування : Наказ Держ. ком. України у справах сім'ї та молоді від 26.05.1999 р. № 34/166/131/88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-99#Text>.
15. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 №1023-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>

16. Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003 №898-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15>
17. Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів: Закон України від 21.05.2024 № 3720-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1961-15>
18. Про оренду державного та комунального майна: Закон України від 03.10.2019 №157-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-20>
19. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 №161-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/161-14>
20. Про платіжні послуги: Закон України від 30.06.2021 №1591-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20#Text>
21. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/922-19>
22. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23.02.2006 р. № 3480-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text>.
23. Про судовий збір: Закон України від 8 серпня 2011 року № 3674-VI // Відомості Верховної Ради України. 2012. № 14. Ст. 87.
24. Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 року № 4038-XII // Відомості Верховної Ради. 1994. № 28. Ст. 232.
25. Про фінансовий лізинг: Закон України від 04.02.2021 №1201-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-20>
26. Сімейний кодекс України: Кодекс України від 10.01.2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>.
27. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
28. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 року № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України, 2004. № 40–41, 42. Ст. 492.

Допоміжна література:

1. Аліна С. С. Спадкування ІТ об'єктів за сучасним цивільним законодавством: дис. докт. філос. Одеса. 2020. 204 с.
2. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. 435 с.
3. Берназ-Лукавецька О. До питання про підтримку малого та середнього бізнесу в боротьбі з пандемією covid-19. Юридичний вісник. 2021. № 4. С. 143-149.
4. Берназ-Лукавецька О. М. Проблемні питання виконання окремих видів договорів в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 7. С. 527-529.

5. Берназ-Лукавецька О. М., Давидова І. В. Е-ідентифікація особи в умовах імплементації законодавства Європейського Союзу. Південноукраїнський правничий часопис. 2022. № 4. Т. 1. С. 213-219.
6. Белкін Л. М. Особливості реалізації майнового права на отримання майна у власність. Часопис цивілістики. 2020. Вип. 38. С. 32-38.
7. Волкова Н. В. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві : дис.... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2022. 444 с.
8. Волкова Н. В., Шкорупеев Д. А. Судовий розгляд і виконання рішень у справах про стягнення аліментів : монографія / Н. В. Волкова, Д. А. Шкорупеев ; передм. Н. Ю. Голубєва ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс. 2022. 192 с.
9. Волкова Н. В. Правовий статус учасників справи про усиновлення дитини у цивільному судочинстві. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том.34 (73). №2, 2023. С.31-36. https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/2_2023/5.pdf
10. Волкова Н. В. Суб'єкти доказування у справах про захист прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві. Підприємництво, господарство і право. №9. Київ, 2020. С. 19-23.
11. Волкова Н. В., Яніцька І. А. Процесуальний порядок розгляду справ про усиновлення дитини громадянами України: окремі аспекти. Юридичний вісник. №1. 2024. С.40-48. URL: <http://yurvisnyk.in.ua/index.php/yuridichnij-visnik-1-2024.html>
12. Воротинцева І. В. Щодо визначення поняття ФОП як суб'єкта цивільного права. Юридичний вісник. 2020. № 1. С. 280-284.
13. Голубєва Н. Ю. Співвідношення зобов'язальних та речових правовідносин. Часопис цивілістики. 2015. Вип. 19. С. 13-17.
14. Гудима М. М. Речові права у відносних (зобов'язальних) правовідносинах: окреслення теоретичної проблеми. Часопис цивілістики. 2020. Вип. 37. С. 16-20.
15. Давидова І. В. Категорія «правочин» в умовах рекодифікації цивільного законодавства: перспективи трансформації. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2020. Т. 27. С. 51-58.
16. Давидова І. В. Місце смарт-контрактів серед цивільно-правових договорів. Часопис цивілістики. 2022. №46. С. 46-51.
17. Давидова І. В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: дис.... доктора юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2018. 486 с.
18. Діковська І. А. Міжнародне спадкування у ЄС та Україні: напрями адаптації права України до права ЄС: монографія. Київ, 2020. 303 с.
19. Жеков Д. В. Припинення юридичної особи за цивільним законодавством України : автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. 20 с.

20. Завальнюк С. Визначення прогалини в цивільному законодавстві України в парадигмі співвідношення понять цивільного права та цивільного законодавства України. Науковий вісник публічного та приватного права. 2020. № 3. С. 54-58.
21. Завальнюк С. Проблематика співвідношення понять прогалини в цивільному законодавстві та прогалини в цивільному праві. Правова позиція. 2020. №2 (27). С. 88-92.
22. Завальнюк С. Проблематика співвідношення понять прогалини в цивільному законодавстві та деяких схожих правових понять і явищ. Правова позиція. 2020. №4(29). С. 63-67.
23. Калітенко О. М. До питання про окремі правові статуси фізичних осіб в умовах воєнного стану. Часопис цивілістики. 2023. № 48. С. 35-41.
24. Козловська Л. В. Теоретичні засади здійснення і захисту спадкових прав: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 447 с.
25. Копилова Ж. В. Охорона та захист права власності нормами цивільного права України, класифікація цивільно-правових засобів захисту права власності. Часопис цивілістики. 2014. Вип. 17. С. 101-105.
26. Кривенко Ю. В., Адаховська Н. С. Об'єкти права власності релігійних організацій: від теорії до практики. Часопис цивілістики. 2021. Вип. 40. С. 29-34.
27. Кривенко Ю. В., Спасова К. І. Укладання та реалізація договору підряду Часопис цивілістики. 2021. №43. С. 36-40.
28. Крушельницька Г. Л. Кріоконсервовані ембріони *in vitro* як об'єкти цивільних прав. Часопис цивілістики. 2020. Вип. 37. С. 36-41.
29. Кухарев О. Є. Актуальні питання спадкового права в судовій практиці: практ. посіб. Київ: Алерта, 2017. 260 с.
30. Кушнерук Д. В. Підстави виникнення державної власності за законодавством України: дис. ... д-ра філос. Одеса, 2021.
31. Матійко М. В. Окремі приватноправові аспекти особистої таємниці з огляду на сучасний стан інформаційної безпеки. Часопис цивілістики. 2021. № 40. С. 23-28.
32. Матійко М. В. Приватноправові аспекти теорії таємниць. Часопис цивілістики. 2020. № 37. С. 26-30.
33. Матійко М. В. Цивільні правовідносини щодо захисту права власності. Часопис цивілістики. 2016. Вип. 20. С. 39-42.
34. Матійко М. В. Щодо співвідношення функцій приватного та цивільного права. Часопис цивілістики. 2020. № 38. С. 26-31.
35. Москаленко А. О. Градація юридичних осіб публічного права. Юридичний вісник. 2021. № 4. С. 163-168.
36. Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 840 с.

37. Некіт К. Г. Право приватної власності в інформаційному суспільстві: теорія і практика: монографія. Одеса: Гельветика. 2021. 554 с.
38. Непомнящая І. О. Цивільно-правовий аспект реєстрації майнових прав: дис. ... д-ра філос. Одеса, 2021.
39. Олькіна О. В. Юридичні особи публічного права: постановка проблеми визначення критеріїв розмежування юридичних осіб публічного та приватного права. Юридичний науковий електронний журнал. 2014. № 4. С. 91-93.
40. Оновлення (кодифікація та рекодифікація) цивільного законодавства України : досвід, проблеми та перспективи: монографія / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova. Одеса: Фенікс. 2020. 462 с.
41. Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів: колективна монографія / О. І. Виговський, Н. Ю. Голубева, С. Д. Гринько та ін.; за ред. проф. Довгєрта А. С. і проф. Харитонova Є. О. Одеса: Гельветика. 2020. 674 с.
42. Павлова В. Г. Спадковий договір та договір довічного утримання (догляду) в цивільному праві України. Часопис цивілістики. 2022. №47. С. 38-43.
43. Права приватної особи в умовах пандемії COVID-19: проблеми здійснення і захисту: монографія / За ред. Харитонova Є. О., Харитонovої О. І., Некіт К. Г. Одеса. Гельветика. 2020. 404 с.
44. Рекодифікація цивільного законодавства України в умовах євроінтеграційних процесів : монографія / кол. авт.: Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Н. Ю. Голубева та ін. Київ : Норма права. 2020. 348 с.
45. Розгляд окремих категорій справ у цивільному судочинстві: підруч. / Н. Ю. Голубева, І. В. Андронов, Н. В. Волкова та ін.; за ред. Н. Ю. Голубевової. Одеса : Фенікс, 2024. 592 с.
46. Сафончик О. І. Актуальні питання договірних зобов'язань щодо надання послуг перевезення за законодавством України. Юридичний науковий електронний журнал. № 9/2023. С. 448-450.
47. Сафончик О. І. Актуальні питання цивільно-правового захисту прав фізичних осіб при індивідуальному будівництві за законодавством України. Право і суспільство. №1. 2025. С.127-132.
48. Сафончик О. І. До питання договірних зобов'язань щодо виконання робіт в сфері будівництва автомобільних доріг в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. №7. 2024. С. 166-170.
49. Сафончик О. І. До питання співвідношення правових категорій в сфері права інтелектуальної власності «торгівельна марка» та «комерційне найменування» в Україні. Правова позиція. № 3 (40). 2023. С.75-78.
50. Сафончик О. І. Загальна характеристика зобов'язань, що виникають з договору про надання послуг з охорони майна за законодавством України. Юридичний вісник. № 3. 2024. С.225-233..

51. Сафончик О. І. Окремі аспекти відшкодування майнової та немайнової (моральної) шкоди в умовах воєнного стану. Юридичний вісник. №2. 2023. С. 24-30.
52. Сафончик О. І. Окремі питання відшкодування шкоди за римським приватним правом та його рецепція в Україні. Juris Europensis Scientia. №3. 2025. С.49-53.
53. Сафончик О. І. Окремі питання договірних зобов'язань за римським приватним правом та його рецепція в Україні. Юридичний вісник. №3. 2025. С.105-112.
54. Сафончик О. І. Право на життя в системі особистих немайнових прав фізичних осіб. Юридичний вісник. №2. 2025. С.84-92.
55. Сафончик О. І. Цивільно-правова відповідальність сторін за договором на капітальне будівництво автомобільних доріг за законодавством України. Право і суспільство. №2. 2024. С. 483-490.
56. Сафончик О. І., Гнатюк Д. В. Окремі питання розірвання договору дарування за законодавством України. Юридичний вісник. №2. 2023. С. 31-37.
57. Сидоренко М. В. Судовий захист цивільного права та інтересу як загальна засада цивільного законодавства України : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2012. 20 с.
58. Скоромний Д. А. Відповідальність юридичних осіб за кримінальні правопорушення – «інститут-архіпелаг». Юридичний вісник. 2021. № 3. С. 87-101.
59. Спасибо-Фатеева І. В. Цивільний кодекс України. Науково-практичний коментар. Том 1. Загальні положення. Особи / за ред. І. Спасибо-Фатеевої. Харків : ЕКУС. 2020. 928 с.
60. Спесівцев Д. С. Проблема *numerus clausus* способів судового захисту суб'єктивних цивільних прав на нерухоме майно. Актуальні проблеми держави і права. 2020. Вип. 86. С. 217-222.
61. Тетарчук І. В. Цивільне право України. Навчальний посібник для підготовки до іспитів. Київ: ЦУЛ. 2021. 248 с.
62. Харитонов Є. О. Формування концепту права приватної власності у Стародавньому Римі. Часопис цивілістики. 2016. Вип. 21. С. 8-13.
63. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. COVID-19 і делікти створення небезпеки. Часопис цивілістики. 2020. № 38. С. 5-11.
64. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. DCFR як принципи та цінності європейського приватного права. Часопис цивілістики. 2022. № 45. С. 5-11.
65. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Конфлікт та солідарність інтересів в умовах пандемії ковід-19. Часопис цивілістики. 2021. № 40. С. 5-11.
66. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Недоговірні зобов'язання, що виникають із дій, вчинених для запобігання шкоді в умовах ковід- 19. Часопис цивілістики. 2021. № 39. С. 5-10.

67. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Категорія «Інтернет речей» та цивільні правовідносини. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2017. Т. 20. С. 169-177.
68. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Право суддів на приватність у аспекті прав людини. Юридичний електронний журнал. №7. 2022. С. 549-55
69. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Проблеми реалізації концепту «приватне право» в процесі рекодифікації. Часопис цивілістики. 2021. № 42. С. 5-13.
70. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Деякі проблеми вакцинації від covid-19 з погляду цивільного права. Часопис цивілістики. 2021. № 43. С. 5–14.
71. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Концепт «Приватне право» та проблеми його реалізації. Часопис цивілістики. 2021. № 41. С. 5-11.
72. Цивільне право (частина загальна). Курс лекцій : навч. посіб. за ред. І. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ЕКУС, 2021. 448 с.
73. Цивільне право : навч. практикум / кол. авт. : К. Р. Резворович (заг. ред.), М. П. Юніна, А. С. Ділігул та ін. Дніпро : ДДУВС. 2022. 220 с.
74. Цивільне право та процес: підготовка до іспиту : навч. посіб. / кол.авт.: К. Р. Резворович (кер.), О. С. Юнін, О. О. Круглова та ін. Дніпро : Видавець Біла К. О. 2020. Ч. 1. 295 с.
75. Цивільне право України: посібник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання, кол. авт.; за ред. проф. Є. О. Харитонova, І. В. Давидової. Одеса : Гельветика. 2021. 388 с.
76. Цивільне право: загальна частина. Практикум : навч. посіб. кол. авт. Дніпро : Видавець Біла К. О. 2020. 232 с.
77. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (для підготовки до іспитів та тестування); 3-тє вид., пер. і доп. / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса: Видавничий дім «Гельветика» 2021. 516 с.
78. Цивільний кодекс України. Станом на 01.01.2023 р. : наук.-практ. коментар за заг. ред. Харитонova Є. О., Калітенко О. М. Київ : Норма права, 2023. 1424 с.
79. Цивільний процес: теорія і практика. Концепція вчених з удосконалення законодавства про цивільне судочинство. Монографія / за заг. ред. докторки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України Фурси С. Я., докторки юридичних наук, професорки Бичкової С. С. Київ: Алерта, 2023. 640 с.
80. Цивільний та виконавчий процес: міжгалузеві зв'язки. Особливості розгляду судами певних категорій справ та виконання судових рішень. Монографія. /за заг.ред. Фурси С. Я., Русецької О. О., Хорватової О. О. Київ: Алерта, 2024. 926 с.
81. Шахназарян К. А. Класифікація засобів захисту прав на чужі речі за законодавством України. Часопис цивілістики. 2016. Вип. 20. С. 68-72.

82. Шахназарян К. Е. Захист прав на чужі речі за законодавством України: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2017. 226 с.
83. Шульгін, А. А. Проблеми анонімності власників електронних грошей: юридичний аспект. Часопис цивілістики. 2020. Вип. 36. С. 65-69.

САМОСТІЙНА РОБОТА ЗДОБУВАЧІВ

Важливим кроком у формуванні базових навичок самостійної роботи є ознайомлення з навчальною програмою курсу, зокрема її змістовими, інформаційними та методичними складовими. Для ефективного засвоєння матеріалу необхідним є вивчення норм цивільного законодавства України в межах окремих тем, аналіз практики його застосування, а також опрацювання рекомендованої навчальної, додаткової літератури та судової практики.

Самостійну роботу передбачено навчальним планом як засіб розвитку здатності студентів до самостійного навчання й наукового пошуку. Такий вид діяльності спрямований на:

- поглиблене опрацювання окремих тем, питань, а також теоретичних і практичних аспектів правової проблематики, що сприяє розширенню знань студента;
- формування навичок роботи з джерелами: пошуку, добору та аналізу інформації; критичного опрацювання літератури; методів аналізу нормативно-правових актів;
- розвиток умінь систематизовано викладати вивчений матеріал, формувати й обґрунтовувати власну позицію щодо правових питань;
- набуття досвіду формулювання висновків, оцінки достовірності отриманої інформації та представлення результатів у відповідній формі.

У межах самостійної роботи студентам можуть пропонуватися різні її форми, зокрема:

- пошук, підбір та аналіз сучасної наукової літератури, електронних ресурсів і практичних правозастосовних матеріалів за визначеною темою або індивідуальним завданням курсу;
- виконання аналітичних завдань, розв'язання кейсів і вирішення задач, запропонованих викладачем;
- опрацювання теоретичного матеріалу, передбаченого для самостійного вивчення;
- підготовка есе, юридичних висновків, проєктів правових документів, схем, презентацій тощо;
- отримання консультацій від викладача впродовж семестру;
- підготовка до міжсеместрового та семестрового контролю знань.

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ:

1. Цивільне право як галузь права. Предмет, метод та функції цивільного права.
2. Цивільне право як наука (цивілістика) і навчальна дисципліна.
3. Цивільне право як система законодавства.
4. Поняття цивільних правовідносин.
5. Структура цивільних правовідносин.
6. Види цивільних правовідносин.
7. Підстави виникнення, припинення і трансформацій цивільних правовідносин.
8. Загальні положення про фізичну особу.
9. Правоздатність фізичних осіб та її зміст (обсяг).
10. Поняття та елементи дієздатності фізичної особи
11. Диференціація дієздатності фізичної особи
12. Обмеження дієздатності фізичної особи та визнання її недієздатною
13. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою і оголошення її такою, що померла.
14. Поняття, ознаки та правосуб'єктність юридичної особи.
15. Класифікації юридичних осіб.
16. Виникнення та припинення юридичних осіб.
17. Поняття та класифікація об'єктів цивільних прав (правовідносин)
18. Речі як об'єкт цивільних прав (правовідносин). Речі приватного права. Види речей приватного права.
19. Цінні папери як об'єкт цивільних прав (правовідносин)
20. Дії та результат дій як об'єкти цивільних прав (правовідносин)
21. Результати інтелектуальної, творчої діяльності як об'єкти цивільних прав
22. Інформація як об'єкт цивільних прав
23. Особисті немайнові блага як об'єкти цивільних прав
24. Інші об'єкти цивільних прав
25. Поняття, ознаки правочину та умови їх дійсності.
26. Види правочинів

27. Форми правочинів
28. Тлумачення змісту правочину
29. Відмова від правочину
30. Недійсність правочинів
31. Наслідки визнання правочину недійсним
32. Загальна характеристика та види речових прав.
33. Поняття власності та права власності.
34. Суб'єкти та об'єкти права власності.
35. Зміст права власності.
36. Способи виникнення права власності.
37. Припинення права власності.
38. Поняття захисту права власності. Співвідношення понять “захист права власності” і “охорона права власності”.
39. Загальна характеристика речових позовів для захисту права власності
40. Поняття зобов'язань
41. Види зобов'язань і система зобов'язального права
42. Елементи зобов'язань
43. Суб'єкти зобов'язання. Множинність осіб у зобов'язанні.
44. Зобов'язання на користь третьої особи. Заміна осіб у зобов'язанні.
45. Загальна характеристика засобів забезпечення виконання зобов'язань
46. Класифікація засобів забезпечення виконання зобов'язань та їх загальна характеристика.
47. Поняття цивільно-правового договору, та його значення.
48. Класифікація цивільно-правових договорів.
49. Зміст договору. Умови договору і їх види.
50. Форма договору, наслідки її недотримання.
51. Укладання договору. Стадії укладання. Переддоговірні спори. Зміна договору.
52. Виконання договору. Випадки припинення договорів.
53. Зобов'язання про передачу майна у власність на оплатній та безоплатній основі.
54. Договори про передачу майна у тимчасове користування.
55. Договори про надання послуг.
56. Договори в сфері фінансів.
57. Поняття та види публічної обіцянки винагороди

58. Вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без доручення. Порядок компенсації здійснених витрат.
59. Рятуння здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи.
60. Створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної або юридичної особи.
61. Поняття зобов'язання, що виникає внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави, його співвідношення з іншими засобами захисту цивільних прав.
62. Поняття та загальна характеристика деліктних зобов'язань, їх співвідношення з договірними зобов'язаннями.
63. Загальна характеристика підстави та умов відповідальності за заподіяння шкоди.
64. Відшкодування моральної шкоди.
65. Особливості відшкодування шкоди заподіяної джерелом підвищеної небезпеки.
66. Відшкодування шкоди особі, яка потерпіла від злочину.
67. Основні поняття та принципи спадкового права (відкриття спадщини, час і місце відкриття спадщини, спадщина, спадкова маса, спадкодавець, спадкоємець).
68. Види спадкування.
69. Підстави спадкування за законом.
70. Коло спадкоємців за законом. Порядок закликання спадкоємців за законом до спадкування.
71. Прийняття спадщини. Правові наслідки прийняття спадщини.
72. Відмова від спадщини та її правові наслідки.
73. Оформлення спадкових прав.
74. Відповідальність спадкоємців по боргах спадкодавця.
75. Поняття та предмет, завдання цивільного процесуального права як галузі права. Система цивільного процесуального права.
76. Форми захисту цивільних прав, свобод та інтересів.
77. Джерела цивільного процесуального права. Дія цивільних процесуальних норм в часі, в просторі та за колом осіб. Аналогія закону та права.
78. Види проваджень у цивільному судочинстві: позовне, наказне, окреме.
79. Стадії цивільного судочинства та їх завдання.
80. Поняття та система принципів цивільного судочинства.

81. Цивільні процесуальні правовідносини у цивільному судочинстві : поняття, види, елементи.
82. Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин та їх класифікація.
83. Суд як обов'язковий суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин.
84. Сторони в судовому процесі, їхні спеціальні процесуальні права та обов'язки.
85. Цивільна процесуальна правоздатність та дієздатність у цивільному судочинстві.
86. Неприпустимість зловживання процесуальними правами.
87. Процесуальна співучасть. Заміна неналежного відповідача.
88. Треті особи у цивільному судочинстві та їх правовий статус.
89. Участь у судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.
90. Поняття й види представництва в судовому процесі.
91. Повноваження представника у цивільному судочинстві та його межі.
92. Загальна характеристика інших учасників судового процесу.
93. Процесуальний статус помічника судді, секретаря судового засідання, судового розпорядника,
94. Процесуальний статус свідка, експерта, експерта з питань права, спеціаліста, перекладача.
95. Поняття та види цивільної юрисдикції.
96. Територіальна юрисдикція (підсудність) та її види.
97. Поняття та суб'єкти доказування.
98. Предмет доказування. Підстави звільнення від доказування.
99. Поняття та ознаки доказів у судовому процесі.
100. Письмові докази у цивільному судочинстві.
101. Електронні докази у цивільному судочинстві.
102. Висновок експерта у цивільному судочинстві.
103. Показання свідків та письмове опитування учасників справи як свідків.
104. Оцінка доказів. Забезпечення доказів.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.	3
ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	7
ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	9
Тема 1. Поняття та межа дії цивільного права. Цивільні правовідносини	9
Тема 2. Правочини	36
Тема 3. Право власності та інші речові права	46
Тема 4. Зобов'язання.	70
Тема 5. Спадкове право	101
Тема 7. Цивільні процесуальні правовідносини та суб'єкти.	129
Тема 8. Учасники судового процесу.	138
Тема 9. Цивільна юрисдикція та її види	146
Тема 10. Судове доказування і докази у цивільному процесі.	154
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА:	171
САМОСТІЙНА РОБОТА ЗДОБУВАЧІВ	179
ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ІСПИТУ:	180

Навчальне видання

Наталія Василівна ВОЛКОВА
Оксана Іванівна САФОНЧИК
Катерина Михайлівна ГЛИНЯНА
Юлія Василівна КРИВЕНКО
Інна Анатоліївна ЯНІЦЬКА

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Навчально-методичний посібник

для підготовки здобувачів вищої освіти освітнього ступеня бакалавра
у Національному університеті «Одеська юридична академія»,
галузь знань 26 «Цивільна безпека» / К «Безпека та оборона»
спеціальність 262 «Правоохоронна діяльність» / К9 «Правоохоронна діяльність»

Електронне видання

За редакцією:

докторки юридичних наук, професорки Н. В. Волкової,
докторки юридичних наук, професорки О. І. Сафончик

Підписано до друку 25.12.2025.
Формат 60х84/16. Ум-друк. арк. 10,7.
Наклад 100 прим. Зам. № 2512-06.

Видавець ПП «Фенікс»
(Свідectво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
e-mail: fenix-izd@ukr.net